

Massacommunicatie

*Wetenschappelijk Kwartaal tijdschrift
voor Communicatie en Informatie*

Jan Servaes
In memoriam Luk Boone (1936-1995)

Tom van der Voort
Gezichten des doods

Jacqueline Snoek & Harry Bouwman
Wat kinderen leuk vinden aan tekenfilms

Yvonne Need, Gerrit van der Rijt,
Toon Voorham & Desirée Tordoir
Het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* in een
communicatiewetenschappelijk perspectief

Petra Schedler & Folke Glastra
Voorlichting in veldtheoretisch perspectief

Cees van Woerkum
Voorlichtingsbeleid: de mythe van 'accountability'

Bohn Stafleu Van Loghum

Jaargang 23
Nummer 4
1995

Massacommunicatie richt zich op de communicatiewetenschap en haar verwante wetenschapsgebieden. **Massacommunicatie** wil een platform zijn voor degenen die geïnteresseerd zijn in wetenschappelijke informatie over openbare communicatie, voorlichting, public relations, reclame, mediabeleid en -regelgeving, journalistiek, uitgeverij en bibliotheek, cultuurstudies, persgeschiedenis en methoden van onderzoek.

Redactie

dr. J. Kleinnijenhuis, *universitair docent Communicatiewetenschap, Vrije Universiteit Amsterdam*

dr. P.C. Neijens, *universitair hoofddocent Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. W.F. van Raaij, *hoogleraar Marketingwetenschap, Erasmus Universiteit Rotterdam*

dr. E.R. Seydel, *universitair hoofddocent Toegepaste Sociale Psychologie en Communicatiewetenschap, Universiteit Twente*

prof. dr. J.G. Stappers, *hoogleraar Communicatiewetenschap, Katholieke Universiteit Nijmegen*

dr. J. Wieten, *universitair hoofddocent Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. C.M.J. van Woerkum, *hoogleraar Voorlichtingskunde, Landbouwwuniversiteit Wageningen*

Redactieraad

prof. dr. J.C. Arnbak, *Technische Universiteit Delft*

prof. dr. J. Th. M. Bank, *Erasmus Universiteit Rotterdam*

prof. dr. E. de Bens, *Universiteit Gent*

drs. J. Bierhoff, *European Journalism Centre, Maastricht*

dr. H. de Bock, *Interview/Burke, Amsterdam*

prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, *Technische Universiteit Delft*

mr. H.J.M. Boukema, *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam*

dr. H. Bouwman, *Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. J.J. van Cuilenburg, *Universiteit van Amsterdam*

prof. mr. E.J. Dommering, *Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. G. Fauconnier, *Katholieke Universiteit Leuven*

prof. dr. J.C. Hamelink, *Universiteit van Amsterdam/Institute of Social Studies, Den Haag*

drs. P.M. Hendriksen, *Audience Research International, Blaricum*

prof. dr. G.J. Kok, *Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht*

prof. dr. K. Renckstorf, *Katholieke Universiteit Nijmegen*

drs. A.A.M. Rennen, *Hogeschool Katholieke Leergangen, Tilburg/Katholieke Universiteit Nijmegen*

dr. N. Röling, *Landbouwwuniversiteit Wageningen*

dr. O. Scholten, *Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. G.A.I. Schuijt, *Rijksuniversiteit Leiden/Universiteit van Amsterdam*

prof. dr. J. Servaes, *Katholieke Universiteit Brussel*

prof. dr. G.M. van Veldhoven, *Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg*

prof. dr. T.H.A. van der Voort, *Rijksuniversiteit Leiden*

prof. dr. A.A. Wentink, *Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg*

prof. dr. O. Wiegman, *Universiteit Twente, Enschede*

Redactiesecretariaat

drs. Coen van der Linden

Postbus 258

6500 AG Nijmegen

Tel. (024) 361 57 23

Uitgever

John Thämer, Bohn Stafleu Van Loghum,

Postbus 246, 3990 GA Houten,

tel. (030) 639 57 11.

Voor België: Michel Libens,

Kluwer Editorial, Kouterveld 2, 1831 Diegem,

tel. (02) 7 19 15 11, fax (02) 7 19 15 19

Inhoud

<i>Jan Servaes</i> In memoriam Luk Boone	252
<i>Tom van der Voort</i> Gezichten des doods	264
<i>Jacqueline Snoek & Harry Bouwman</i> Wat kinderen leuk vinden aan tekenfilms	283
<i>Yvonne Need, Gerrit van der Rijt, Toon Voorham & Desirée Tordoir</i> Het gebruik van de gids <i>Jeugd & Gezondheid</i> in een communicatiewetenschappelijk perspectief	297
<i>Petra Schedler & Folke Glastra</i> Voorlichting in veldtheoretisch perspectief	315
Discussie: voorlichting en 'accountability'	
<i>Cees van Woerkum</i> Voorlichtingsbeleid: de mythe van 'accountability'	335
Boekbespreking	
D. Baarda, M. de Goede & J. Teunissen (1995). <i>Basisboek kwalitatief onderzoek</i> ; besproken door Joris van de Leur	343
Ingezonden publikaties	348
Gegevens van de auteurs	356

In memoriam Luk Boone (1936-1995)

*Afscheid nemen is:
met zachte vingers wat voorbij is
dichtdoen en verpakken
in goede gedachten van herinnering,
is verwijlen bij een stuk leven
en stilstaan op de pieken van pijn en vreugde.
Afscheid nemen is
met dankbare handen weemoedig meedragen
al wat waarde heeft,
om niet te vergeten,
is moeizaam de draden losmaken,
loshaken om voort te gaan
en uit het spinrag der belevenissen
willen bewaren en niet vergeten,
geen antwoord willen weten op alle vragen,
is iemand omhullen met zijn eigen mysterie
en uit handen durven geven
aan iemand die groter is dan ons verstand
en groter dan ons hart.*

Bovenstaande tekst staat op het gedenkkaartje voor Luk Boone, emeritus gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is op 29 juni 1995 in Marche-en-Famenne overleden. De begrafenis vond in alle intimiteit in Kessel-lo plaats. Zo heeft hij het wellicht zelf gewild. Want hoewel hij in zijn 'gloriedagen' een begeesterend spreker en veelgevraagd moderator was, voelde hij zich vaak onzeker en schuwde hij het voetlicht.

Een samenloop van omstandigheden?

Die gloriedagen lagen voor hem in de jaren zeventig. Hij werd uit zijn 'kleinburgerlijke slaap' (zijn woorden) gewekt door de studentenrevolten van de jaren zestig: 'Het zal de studentenkontestatie waarschijnlijk als een blijvende verdienste worden aangerekend dat ze de aandacht van brede kringen op het belang van de massamedia heeft gevestigd. Zij heeft aangetoond dat in vele gevallen het bezit van of de controle over kranten, omroep, film, uitgeverij, enz. samen gaat met andere politieke en/of economische macht' (1974, p. 23).

Tegelijk werd hij 'verlicht' door het gedachtegoed van kritische filosofen als Adorno, Horkheimer, Habermas, Marcuse, Sartre en anderen die 'de aliënerende rol (hebben) aangeklaagd die de massamedia spelen in dienst van een machtselite of van een heersende klasse' (1974, p. 23).

Hij was een van de weinige jonge 'proffen' die aansluiting zocht én kreeg bij de studenten. Dat verliep niet altijd even vlot. Tijdens ideologisch hoog oplopende discussiebijeenkomsten riep de steeds keurig geklede professor met zijn puntig en spits geformuleerde niet-dogmatische standpunten vaak argwaan op. Zijn cursussen ademden de geest van de tijd. Het klassieke uitgevers- en overheidsbeleid werd gecounterd met standpunten van journalisten- en consumentenorganisaties. Als inspiratiebronnen fungeerden de kritische sociologie van Wright Mills, de kritieken op de cultuur- of bewustzijnsindustrie van Hans Magnus Enzensberger en Edgar Morin, de 'société des rédacteurs' van *Le Monde* en haar stichter en hoofdredacteur Hubert Beuve-Méry, en de voorzitter van de 'Fédération française des sociétés de journalistes', Jean Schwoebel. Het feit dat deze laatste dankzij zijn bemiddeling begin 1969 te gast was bij de Socialistische Journalisten te Brussel en bij het Centrum voor Communicatiewetenschappen (CeCoWe) van de Katholieke Universiteit Leuven bracht hij regelmatig in herinnering.

De zoektocht naar een maatschappelijk relevante kritische wetenschapsbeoefening was geen voor de hand liggende optie voor Luk Boone. Als zoon van een koekjesfabrikant met een degelijke katholieke, dus klassieke opvoeding stond niets hem een veilige en succesvolle toekomst in de weg. Dat hij aanvankelijk meedreef op de anticommunistische tijdgeest bewijst zijn scriptie uit 1960, die niet alleen thematisch maar ook inhoudelijk een Koude Oorlogssfeer uitademt. Zijn leermeester professor Nabor De Volder, tevens stichter van het Centrum voor Communicatiewetenschappen (CeCoWe), zal hierbij ook wel een bepaalde rol gespeeld hebben. Toen deze wegens ziekte zijn activiteiten niet kon voortzetten, lag het in de lijn van de verwachtingen dat Luk Boone, die sinds 1960 eerst als aspirant aan het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (NFWO) en vervolgens als assistent aan het CeCoWe verbonden was, hem voor enkele van zijn leeropdrachten zou opvolgen. In 1968 werd Luk Boone benoemd tot docent, in 1974 tot gewoon hoogleraar. In diezelfde periode begon hij te doceren aan het Institut des Hautes Etudes des Communications Sociales te Doornik. Deze functie zou hij blijven uitoefenen tot in de jaren tachtig. Ook aan de Université Catholique de Louvain (UCL), de Kent State University, en het Institut für Publizistik und Kommunikationswissenschaft van de universiteit van Salzburg is hij gasthoogleraar geweest.

Dankzij zijn perfecte twee-, zelfs meertaligheid en zijn brede politieke, culturele en wetenschappelijke interesses fungeerde hij vaak als 'opinion leader' voor zijn omgeving. Het was met name zijn kritische balans van de 'two-step-flow' hypothese die een van de eerste theoretische bijdragen tot de discussie in het Nederlandse taalgebied opleverde (1971a). Bij een recente lezing van dit 'werkdocument' vallen opnieuw de gedetailleerde inventarisatie, de kritische en onbevengende analyse, de erudiete en gestructureerde argumentatie en de genuanceerde evaluatie op; typische ingrediënten in de meeste van Luk Boone's geschriften.

Hoewel zijn leeropdracht niet de theorie van de communicatiewetenschap maar de sociologie van de massacommunicatie omvatte, heeft hij ook aan andere communicatietheorieën de nodige aandacht besteed. Zo kunnen bijvoorbeeld zijn bedenkingen bij Noelle-Neumanns *Schweigespirale* (in 1982c), of bij Galtung en Ruges nieuwswaarden-theorie (1982a) ook vandaag nog ter inspiratie aanbevolen worden.

Bovendien is het zeker voor historici interessant om weten dat Luk Boone in zijn proefschrift van 1966 - dus ongeveer tegelijk met maar los van Galtung en Ruge - ook een theorie over nieuwsselectiecriteria ontwikkeld heeft waarbij zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden enerzijds, en media-interne en extramedia data anderzijds aan bod komen. Zijn voorzichtige conclusie luidt dat 'tegen de huidige nieuwsselectie bezwaren kunnen geformuleerd worden en dan vooral tegen de hegemonie van de politieke berichtgeving en van een handvol grote landen. Een herziening van de tot dusver gehuldigde selectiecriteria verdient dus misschien wel aanbeveling... een voorzichtige en gerechtvaardigde aanpassing van de nieuwskeuze aan de wensen van het publiek (is) wellicht wenselijk o.m. op het stuk van de criminaliteits- en 'gemengde' berichtgeving' (1966, pp. 400-401).

Theorie én praktijk

Luk Boone vond het niet alleen belangrijk dat elk onderzoeksobject grondig en kritisch geanalyseerd werd; hij koppelde aan elke theoretische bevinding ook een op de praktijk gerichte vraagstelling: Wie is verantwoordelijk? En, wat te doen? Met betrekking tot de conclusies van zijn proefschrift stelde hij bijvoorbeeld: 'Het is duidelijk dat men de steen niet uitsluitend moet werpen naar de radiojournalisten die in zeer moeilijke omstandigheden werken. Het ontbreekt hen niet alleen aan bruikbare statutaire richtlijnen inzake selectie, maar ook aan wetenschappelijk uitgewerkte voorschriften, die de nog jonge communicatiewetenschap dient te verstrekken. Ook voor de communicatiewetenschap is dus een belangrijke taak weggelegd bij een eventuele herziening van de traditionele

selectiecriteria' (1966, p. 401). Dergelijke frasen kan men op het eind van nage-noeg elke analyse lezen.

Tegelijk vond hij dat wetenschappers geen wereldvreemde theoretici mogen zijn, maar voeling moeten hebben met het veld dat ze onderzoeken. Voor 'would-be' deskundigen kende hij geen respect. Lees bijvoorbeeld hoe hij de lyriek van de ideale journalistenportretten te kijk zet: 'Tussen de olympische "publizistische Persönlichkeiten" van Dovifat, die hun leven veil hebben voor de triomf van hun "Gesinnung", en de bescheiden lokale redacteur in een klein plaatsje, die de voorzichtigheid koestert uit schrik voor processen en om hoger op te klimmen, gaapt een diepe kloof. Daaraan hebben de journalisten noch de journalistenstudies schuld, maar de geringe vertrouwdheid met de praktijk vanwege hen die dergelijk proza - en zichzelf - ernstig nemen' (1980, p. 33-34).

Een orgaan waarbinnen de theorie aan de praktijk zou kunnen worden gekoppeld en onderzocht was volgens Luk Boone een Mediaraad. Hij was dan ook een groot voorstander van het snel installeren van zo'n raad: 'Ik wil een lans breken voor een toenemende samenwerking tussen beroepscommunicatoren, beleidsinstanties van vandaag en morgen en communicatiewetenschappers. Deze ontmoeting zou wellicht het best kunnen gebeuren in het kader van een Mediaraad, waarvan de Beroepsunie van de Belgische Pers sinds jaren de oprichting bepleit' (1979a, p. 215).

Ook andere gelijkwaardige initiatieven hebben steeds op zijn steun en sympathie kunnen rekenen. Zo was hij een actief lid van diverse lokale, nationale en internationale organisaties en redacties (waaronder *Massacommunicatie*). Binnen ons vakgebied lag hij mee aan de basis van de Vlaams-Nederlandse Gesprekskring voor Kritische Communicatiewetenschappers en de Vlaamse Werkgroep voor Media-Onderzoek.

Op zoek naar de sociaal-politieke betekenis van informatie

Journalisteninspraak, medebeheer, monopolievorming, informatie en objectiviteit, krantenpluralisme en informatiebeleid waren thema's die in al zijn cursussen aan bod kwamen. Van de 'global village' visie van de bij sommige van zijn collega's populaire Marshall McLuhan maakte hij brandhout: 'Dit naïeve, conservatieve messianisme kadert voortreffelijk in de tijdgeest en oogst dan ook veel sukses' (1974, p. 23).

Zijn analyses waren actueel, goed gestructureerd, evenwichtig, kritisch en geëngageerd. Concrete voorbeelden kreeg hij aangereikt tijdens discussies en contacten met journalisten, politici en beleidsmakers, en hij vond ze in de dagelijkse lectuur van de binnen- en buitenlandse pers. Maar tegelijk vond hij dat hij het aan zijn academische vorming verplicht was om elke stelling en visie zo volledig mogelijk te onderbouwen. 'Sommige voetnoten zijn langer dan de

tekst waarop ze betrekking hebben', was een vaak gehoord grapje bij zijn studenten.

Steevast begon hij zijn colleges en artikelen met de opmerking dat hij slechts een 'aanzet' wou geven tot 'een wetenschappelijke analyse' omdat een fundamenteel onderzoek van de behandelde onderwerpen 'nog nauwelijks de kinderschoenen ontgroeid' was. Toch groef hij reeds behoorlijk diep, en was hij wellicht een van de eerste Belgische academici die het belang van een politiek-economische analyse van de massamedia benadrukten.

Zijn overzicht van het informatie-onderzoek besluit hij als volgt: 'Men analyseert de werking ervan of het resultaat van die werking, maar zelden de machtstructuren die de informatiesector beheren en de personen die van de informatieve 'power elite' deel uitmaken' (1973, p. 53). Als mogelijke oplossing beveelt hij een theorie van de sociale verantwoordelijkheid aan, 'die de communicatie in dienst stelt van het recht van meningsuiting van de communicator en van het recht op informatie van het publiek' (1973, p. 55). Het individuele recht op meningsuiting moest volgens hem dan ook geleidelijk wijken voor een collectief recht op informatie. 'Staat het huidige informatiewezen in dienst van dit recht?', vraagt hij zich vervolgens af. 'Deze vraag vergt een genuanceerd antwoord. Eensdeels worden reusachtige inspanningen geleverd om de berichten zo accuraat en snel mogelijk op te sporen, te verzamelen en door te seinen aan de nieuwsmedia, opdat die hun lezers, luisteraars en kijkers zouden kunnen informeren. Anderzijds echter kan slechts een gedeelte van de mensheid van dit alles profiteren. Bovendien is loutere berichtgeving - in de zin van mededeling van feiten - niet voldoende opdat de mediagebruiker een optimaal nut uit de berichtgeving kan trekken. Daartoe is verder ook nog *duiding* nodig, d.w.z. dat niet alleen de feiten maar ook het belang van die feiten toegelicht dient te worden. Op dat punt laat de berichtgeving van de agentschappen en van de nieuwsmedia veel te wensen over' (1973, pp. 55-56). Bovendien, zo zal hij in andere publikaties argumenteren (bijv. 1978c; 1984), groeit de journalistieke verschraling ook met de geografische en psychologische afstand: 'De indicatoren van de geografische, thematische en personele verschraling nemen in intensiteit toe naarmate de geografische en psychologische afstand groter is tussen het theater van de gebeurtenissen enerzijds en het publicerende medium anderzijds' (1982b, p. 136).

De problematiek van de nieuwsvoorziening en de eraan gekoppelde objectiviteitsdiscussie zal voor Luk Boone een vaste plaats innemen in zijn wetenschappelijke activiteiten. Ze was het onderwerp van zijn proefschrift (1966) en van een van zijn laatste niet-gepubliceerde manuscripten.

De verantwoordelijkheid van de communicator

Als andere constante in zijn werk kan de nauw bij de informatiethematiek aanleunende plaats, rol en 'verantwoordelijkheid' van de communicator in het

communicatieproces genoemd worden. Een communicator is diegene 'die betrokken is bij de selectie en de creatie van boodschappen, en bij de controle over de selectie en de creatie' (1980, p. 16). In tegenstelling tot 'de overgrote meerderheid van de communicatorstudies (die) een uitgesproken individualistische inslag vertonen' (1980, p. 17), wilde Luk Boone de communicator op een sociologische wijze benaderen: als beroepscategorie (met name dan die van de journalisten) en als organisatie (vooral de publieke omroep). Thema's als de autonomie van redactie en journalisten, de professionalisering van de journalistiek, de pluriformiteit en vrijheid van informatie, en de politisering van de publieke omroep vormen daarbij de rode draad in zijn analyses en stellingnamen. In zijn bijdrage aan het liber amicorum ter nagedachtenis van professor De Volder beveelt hij, in navolging van en geïnspireerd op Jean Schwoebels *La presse, le pouvoir et l'argent* (1968), het bezit van (een gedeelte van) de produktiemiddelen en de institutionele inspraak van de journalisten via de 'société des rédacteurs' aan. Hij beroept zich daarbij op de speciale *openbare* functie die de informatie in de maatschappij vervult. 'Deze functie vereist voor de journalisten, die ermee belast zijn, een strikte onafhankelijkheid tegenover staat en kapitaal' (1970, p. 18). Bovendien pleit hij voor een speciaal juridisch statuut van de informatiebedrijven. Omdat de verspreiding van informatie 'doorgaans een grondwettelijke, d.w.z. *publiekrechtelijke* bescherming geniet' (1970, p. 20), 'zouden persbedrijven als radio en televisie het statuut moeten krijgen van een soort verenigingen zonder winstgevend doel. Op die wijze zou de winst niet meer de enige doelstelling blijven van deze ondernemingen terwijl ze toch in staat zouden zijn een beroep te doen op investeerders die een redelijke rente wensen maar de speculatie afwijzen' (1970, p. 19).

Ondanks zijn persoonlijke sympathieën voor journalisten en hun belangenorganisaties bleef hij ze in zijn academische publikaties op kritische wijze doorlichten en in kaart brengen. Gezien zijn interesse voor het samenspel tussen media en politiek ging zijn aandacht vooral uit naar de relatie tussen redactie en uitgever (1976a), de impact van de zogenaamde 'pseudo-communicatoren' (1979e, 1982c), de politisering van de media (1977/1978) en de politieke profielen van de journalist als groep (1982c). Maar ondanks zijn engagement en sympathie maande hij steeds weer tot voorzichtigheid: 'De complexiteit van de vragen en de talrijke lacunes in het wetenschappelijk onderzoek op al deze domeinen zou iedereen, vooral politici, woordvoerders van drukkingsgroepen en politiek geëngageerde wetenschapsbeoefenaren, tot grote voorzichtigheid moeten aanzetten' (1982c, p. 43).

Ondanks de herhaaldelijk vastgestelde leemte aan grondig wetenschappelijk onderzoek over de Belgische journalistiek (zie bijv. 1979a, p. 207; 1982c, p. 40), en Luk Boone's grote kennis van en vertrouwdheid met het 'wereldje' (met vele journalisten, hoofdredacteuren en directeurs was hij in de loop der jaren goed bevriend geraakt), heeft hij zelf een dergelijk onderzoeksproject nooit tot een goed einde gebracht. Een poging daartoe werd wel ondernomen in het kader van het zogenaamde 'Seminarie Pers en Omroep' in het begin van de jaren tachtig. Het project, waaraan ondergetekende als assistent meegewerkt heeft, wilde op basis van een survey en een participatieve observatie de mate van professionalisering en objectiviteit bij beroepsjournalisten in Vlaanderen onderzoeken. Het project werd evenwel voortijdig afgebroken. Luk Boone's interesse ging voornamelijk uit naar het inventariseren en kritiseren van bestaand onderzoek, eerder dan het opzetten en uitvoeren van eigen onderzoek.

De kanker van de politisering

Hopelijk zal Luk Boone in de herinnering van communicatiewetenschappers en mediawerkers blijven voortleven omwille van zijn felle en volgehouden kritiek op de politisering van de publieke omroep en zijn pleiten voor een expliciet overheidsbeleid ter correctie van commercialisering en concernvorming, en om objectiviteit en pluralisme te waarborgen.

Hij was een van de eersten die de verhouding tussen de politieke partijen en de Belgische omroep onder de loep nam. Terwijl hij in België, zoals in de meeste Westeuropese landen, een afname van de partijbinding in de pers constateerde, zag hij de greep van de politiek op radio en televisie toenemen. 'Steller (Luk Boone dus) hoopt van harte dat hij zich vergist, wanneer hij betoogt dat de omroep van de Vlaamse Gemeenschap door de politieke partijen wordt gepraaid en omgevormd tot een radio en televisie van en voor de Vlaamse politieke partijen' (1981, p. 94). Deze verzuilde politieke 'touwtrekkerij' vond hij 'pietluttig' en getuigen van een 'kruideniers-objectiviteit'. Maar tegelijk wilde hij aantonen dat 'de crisis rond de (monopolistische, publiekrechtelijke) omroep een internationaal verschijnsel is en dat die crisis niet zomaar pardoes uit de hemel is gevallen, maar gedeeltelijk werd "gefokt"' (1985a, pp. 25-26). De politieke kritiek van onvrede over de werking van de publieke omroep evolueerde volgens hem naar een verwerping van de structuur van deze omroep. 'De grieven sloegen dus op de werkwijze van de omroepen of, anders geformuleerd, op de toepassing van de wetgeving. Nu valt men de grondvesten zelf van het omroepbestel aan' (1985a, p. 27). In het licht van de situatie anno 1995 moet men het visionaire in Luk Boone's analyse durven erkennen.

Zijn in 1978 gepubliceerde boek over de overheidssteun aan de pers kan als zijn belangrijkste communicatiewetenschappelijke én communicatiepolitieke bijdrage beschouwd worden. Dit boek behandelt een brok hedendaagse en toekomstige communicatiepolitiek, of - zoals het in het voorwetenschappelijk taalgebruik meestal wordt genoemd - mediabeleid. Communicatiepolitiek kan worden bepaald als het werkelijke en wenselijke overheidsbeleid in het verleden, het heden en de toekomst, met betrekking tot de organisatie van communicatieprocessen *binnen* autonome entiteiten (bijvoorbeeld een staat of een deelstaat) en *tussen* diverse staten en/of andere dragers van een internationale publieke rechtspersoonlijkheid' (1978, p. 3).

Het gaat niet meer op de communicatiemedia enkel in te delen op basis van het politieke stelsel waarin ze optreden, stelt Luk Boone. Eerder moet een typologie gezocht worden waarbinnen zowel economische, politieke als ideologische criteria in evenredige mate en in wisselwerking met elkaar kunnen worden geanalyseerd. Hij ontwaart de ontwikkeling naar een oligopolistisch communicatiesysteem, met name een marktform waarin nog slechts enkele aanbieders in een concurrentieverhouding tot elkaar staan en nagenoeg identieke producten aanbieden. Dergelijke evolutie kent economische, politieke en culturele gevolgen. De huidige structurele economische crisis is gedeeltelijk te wijten aan de monopolistische machtsongor van de grote concerns. De oligopolie bevordert daarbij de inhoudelijke uniformiteit, zodat - uitzonderingen daargelaten - dit kwalitatieve, ideologische en culturele vervlakking met zich meebrengt. Daarenboven komt de politieke functie van de nieuwsmedia als 'vierde macht' hierdoor nagenoeg volledig te vervallen.

Luk Boone stelt daarom dat de overheid op een of andere wijze kan en moet interveniëren om deze scheefgegroeide situatie (enigszins) recht te trekken. Hij zet meer bepaald de tanden in de persproblemen daarover. Hij omschrijft de overheidssteun aan de pers als 'het geheel van de maatregelen van de wetgevende en/of uitvoerende macht met het oog op het financieel-economisch steunen van fysische of rechtspersonen, die het uitgeven van periodieke publicaties tot hun exclusieve, hoofd- of nevenactiviteit hebben, en zonder dat daarvoor welke tegenprestaties ook worden geëist' (1978, p. 9). In een eerste hoofdstuk worden de diverse typologieën van de overheidssteun geanalyseerd. Een tweede hoofdstuk is gewijd aan het ontstaan, de evolutie en een kritische bespreking van de op dat ogenblik in België vigerende wetgeving inzake overheidssteun aan de dagbladpers. In een derde hoofdstuk komt het wetsvoorstel Van Elewyck aan de orde, dat een definitieve regeling van deze materie beoogde. Het vierde hoofdstuk analyseert de perscrisis, de futurologie van de krant en de overheidssteun aan de pers in het buitenland. De hoofdstukken vijf en zes, ten slotte, zijn respectievelijk gewijd aan het probleem van het nieuwsagentschap Belga en aan de Pers- en Mediaraad.

Tevens wordt een nieuwe formule van gemeenschapssteun voorgesteld. Deze regeling moet steunen op de volgende basisprincipes:

- 1 De overheidssteun moet uitgebreid worden tot alle dag- en weekbladen van algemene informatie.
- 2 De hulp mag niet in de tijd beperkt zijn. De oorzaken van de moeilijkheden die bepaalde kranten ondervinden, met name de geringe advertentie-inkomsten, zijn immers ook permanent.
- 3 De steun moet alleen ten goede komen aan kranten die hun behoefteigheid kunnen aantonen.
- 4 De steun moet uitsluitend betrekking hebben op de redactionele activiteiten van de kranten, en dus (onrechtstreeks) de lezers ten goede komen.
- 5 De aanwending van de toegekende sommen moet worden gecontroleerd.
- 6 Om het 'pluralisme' op journalistiek en politiek-ideologisch vlak te waarborgen kunnen per titel andere criteria en voorwaarden aangehouden worden.
- 7 Het uitwerken van een regeling op het vlak van de rechtstreekse overheidssteun dient eveneens rekening te houden met de problemen bij het nieuwsagentschap Belga.
- 8 Om de verwezenlijking van een samenhangend mediabeleid mogelijk te maken dient een Nationale Mediaraad te worden opgericht, waarin vertegenwoordigers van de geschreven pers, de omroep en andere media uit de cultuurgemeenschappen zitting hebben.

Luk Boone's voorstel werd zowel in de media als in de politieke wereld druk bediscussieerd. Het kon vanuit diverse politieke hoeken op waardering rekenen. Luk Boone was evenwel realistisch genoeg om de politieke haalbaarheid van zijn voorstel niet erg hoog in te schatten. Daarom ook schreef hij reeds in het algemeen besluit van zijn boek dat hij er, 'gezien de twee- of drieledigheid van dit land, de specifieke aard van de persproblemen en de wijze waarop ze traditioneel worden benaderd' niet te veel van verwachtte. 'Deze vaststelling hangt samen met stellers (Luk Boone's) 'filosofie' over de rol van de communicatiepolitieke technokraat in deze. Het is immers zijn overtuiging dat de deskundige niet tot taak heeft communicatiepolitieke beslissingen te nemen. Hooguit kan hij pogen de gemeenschap en haar beleidsverantwoordelijken te verklaren waar de fouten van haar voorgaande beslissingen precies zitten en hoe deze in de toekomst vermeden kunnen worden. De bevoegdheid om uit te maken of met zulke overwegingen en voorstellen rekening kan, moet of zal gehouden worden, behoort niet de technocraat, maar de gemeenschap. (Bovendien) kunnen natuurlijk de diagnose en de voorstellen in dit boek worden aangevallen, omdat ook zij de aarzelande weerspiegeling zijn van het schrijnende gebrek aan relevante Belgische theoretische en empirische studies ter zake' (1978, pp. 242-243).

Hofnar?

Luk Boone was intelligent genoeg om intellectueel en politiek in te zien dat de politieke en academische 'power elites' in het gepolitiseerde en verzuilde België niet gediend waren met de meeste van zijn standpunten en analyses. Af en toe vergeleek hij zijn rol wel eens met die van de hofnar in de middeleeuwen. Maar tijdens privégesprekken werd duidelijk dat hij zich vaak 'gepasseerd' voelde en dit emotioneel moeilijk kon verwerken. Vooral het feit dat hij niet gevraagd werd als lid van de Mediaraad, en meer nog dat zijn collega Guido Fauconnier tot voorzitter werd benoemd, deed pijn.

Ook op het persoonlijke en familiale vlak maakte Luk Boone moeilijke tijden door. Hij zocht troost bij trouwe vrienden, in de drank en de klassieke muziek. Vooral Wolfgang Amadeus Mozart was een van zijn favorieten (zie 1985b). In 1983 aanvaardde hij dan ook met graagte een uitnodiging als gashoogleraar in Salzburg. 'Zo kan ik elke avond naar de opera', beweerde hij. Ik vrees dat hij niet veel voorstellingen heeft bijgewoond.

In 1991 werd hij tot het emeritaat toegelaten. Lange periodes van vertwijfeling en zwakte werden afgewisseld met (te) korte momenten van enthousiasme en 'opnieuw beginnen'. Dan wilde hij die nog ontbrekende Franstalige inleiding in de communicatiewetenschap schrijven, of een reeks colleges aan de Vrije Universiteit te Brussel doceren... Maar opeens liet hij het dan weer afweten, verbrak het contact. Velen waren hem reeds uit het oog verloren. Tot begin juli het overlijden gemeld werd van een grondlegger van de Belgische onafhankelijke en kritische communicatiewetenschap.

BEKNOPTTE BIBLIOGRAFIE

- Boone, L.** (1960). *De Oostduitse dagbladpers. Actuele situatie en journalistieke methodes*. Licentiaatsverhandeling. Leuven: Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Boone, L.** (1964). *Neutraliteit en objectiviteit in BRT-berichterijving. Nieuwsbronvermelding en begrip van de luisteraars*. Mechelen: Sint-Franciscus.
- Boone, L.** (1966). *De sociaal-politieke betekenis van de radioberichterijving. Een vergelijkende studie over herkomst, inhoud en vorm van de informatie in de BRT, RTB en buitenlandse omroepen*. Dissertatie. Mechelen: SINFRA.
- Boone, L., & Biesen, W. van der** (1969, november). De concentratie in de Belgische pers. *Media*, 66, 3-6.
- Boone, L.** (1970). Toestand en 'filosofie' van de journalisteninspraak. In *Bijdragen tot de communicatiewetenschap. Liber amicorum ter nagedachtenis van Prof. Dr. De Volder* (pp. 9-26). Leuven: Centrum voor Communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Boone, L.** (1971a). *Massamedia en interpersonale communicatie. Een kritische balans van de rol der zogenaamde 'opinion leaders' en van de hypothese van het tweefasig verloop van communicatieprocessen*. Leuven: Centrum voor Communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.

- Boone, L. (1971b). Overheidssteun aan de pers? *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 62, 912-933.
- Boone, L. (1971c). La diffusion des informations d'actualité politiques. In *Publics et techniques de la diffusion collective* (pp. 401-412). Brussel.
- Boone, L. (1972). Twee kanttekeningen bij verleden, heden en toekomst van de Belgische dagbladpers. *Massacommunicatie*, 1, 17-24.
- Boone, L. (1973). *Informatie: Mechanismen en problemen*. Groningen: H.D. Tjeenk Willink.
- Boone, L. (1974). Kommunikatiemedia: Over een explosie en wat er van rest... *De Nieuwe*, 10 (523), 22-26.
- Boone, L. (1975a). Crisis in de pers: concentratie, monopolievorming, directe overheidssteun en hun politieke en sociale gevolgen. *Communicatie*, 5 (2), 1-16.
- Boone, L. (1975b). De malaise in en rond de BRT. *De Vlaamse Gids*, 60, 64-68.
- Boone, L. (1976a). Het journalistiek kaderpersoneel in een nieuwe rol in kranten en omroepen. *Kultuurleven*, 43, 537-543.
- Boone, L. (1976b). Les aides à la presse, Le Colloque de 'La Cité': Presse engagée, presse condamnée. *Cahiers JEB*, 2, 23-28.
- Boone, L. (1976c). De 'filosofie' van de bewustzijnsindustrie. In F. Crone & P. de Kroon (red.), *Bewustzijnsindustrie. Kompleet* (pp. 5-21). Utrecht: Buro Vormingswerk/Studium Generale Rijksuniversiteit Utrecht.
- Boone, L. (1977a). La sélection des informations à la BRT. *Etudes de Radio-Télévision RTB*, 22 (1), 31-47.
- Boone, L. (1977b). Waarom een nieuw omroepstatuut? In W. Van Laeken (red.), *Dossier Omroep* (pp. 7-13). Leuven: Kritak.
- Boone, L. (1977c). De crisis in de omroep en het BRT statuut. *Kultuurleven*, 44, 822-826.
- Boone, L. (1977/1978). De toenemende politisering van de Belgische omroep. *Communicatie*, 7 (4), 1-4.
- Boone, L. (1978a). Krantenpluralisme en informatiebeleid. Ontstaan, evolutie en toekomst van de overheidshulp aan de pers en aan Belga. Leuven: Centrum voor Communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Boone, L. (1978b). De toenemende politisering van de Belgische omroep. *De Nieuwe Maand*, 21, 444-452.
- Boone, L. (1978c). De ontwikkelingslanden in de Westerse nieuwsmedia. In *Belgisch buitenlands beleid en internationale betrekkingen. Liber Amicorum Omer De Raeymaeker* (pp. 737-752). Leuven: Universitaire Pers.
- Boone, L. (1979a). Synthese en aanbevelingen voor verder onderzoek. In *25 jaar televisie in Vlaanderen: Aanpassing of transformatie van een cultuur? Referaten Achste Vlaamse Congres voor Communicatiewetenschap*, Brussel, 26-27 oktober 1978 (pp. 203-218). Leuven: Centrum voor Communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Boone, L. (1979b). Overheidshulp aan de pers. In J. Servaes (red.), *Het web van de media-business. Doorlichting van de bewustzijnsindustrie in Vlaanderen* (pp. 213-224). Leuven: Kritak.
- Boone, L. (1979c). De pers. In *Informatie over de informatie* (pp. 35-66). Brussel: LICAP.
- Boone, L. (1979d). Ophefmakende falingen in de perswereld. *Res Publica*, 21 (2).
- Boone, L., & Wilkin, Y. (1979e). Le 'gatekeeper' et la sélection des nouvelles. *Cahiers JEB*, 1, 103-123.
- Boone, L. (1979/1980). De veranderingen binnen de continuïteit. *Communicatie*, 9 (5), 1-4.
- Boone, L. (1980). De journalist in de massacommunicatiestudie. In *Wetenschap en journalistiek. Liber Amicorum voor Prof. Dr. A. Breyne* (pp. 15-38). Leuven: Centrum voor Communicatiewetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Boone, L. (1981). De BRT en de Vlaamse partijen. *Volksopvoeding*, 30 (2), 87-95.
- Boone, L., & Servaes, J. (1982a). De structuur van het nieuws. Enige methodologische kanttekeningen bij Galtung en Ruge's nieuwsfactoren-theorie. *Communicatie*, 12 (1), 1-8.
- Boone, L. (1982b). Sociologie van de massacommunicatie. In J.G. Stappers (red.), *Massacommunicatie en samenleving. Centrale problemen, alternatieven en overzichten* (pp. 119-146). Assen: Van Gorcum.

- Boone, L.** (1982c). Politieke profielen van uitgevers en journalisten. In E. De Bens (red.), *Massamedia en politiek. Liber Memorialis Theo Luyckx* (pp. 23-46). Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen.
- Boone, L.** (1984, september-oktober). L'ethnocentrisme, péché originel de l'information. *Vivant Univers*, 353.
- Boone, L.** (1985a). De crisis rondom en in de BRT: 'in wiens belang?' In J. Op De Beeck (red.), *Omroepen in de woestijn. De BRT discussie* (pp. 25-31). Leuven: Kritak.
- Boone, L.** (1985b). De verfilming van Mozart-opera's. Don Giovanni door Losey en die Zauberflöte door Bergman. In W. Hesling & L. van Poecke (red.), *Communicatie: van teken tot medium. Liber Amicorum Professor J.M. Peters* (pp. 59-66). Leuven: Universitaire Pers.

Gezichten des doods¹

Een in een laken gewikkelde baby wordt het gerechtelijk laboratorium binnengedragen. Kort daarvoor rustte de baby, aldus het commentaar bij de beelden, nog in de armen van de moeder die per vliegtuig in de Verenigde Staten was aangekomen. Het witte bundeltje wordt op de snijtafel gelegd. Het laken wordt verwijderd. Het verstijfde lichaam van een overleden baby wordt zichtbaar. In één oogopslag is duidelijk dat het kind reeds eerder op een snijtafel heeft gelegen. Haar lichaam blijkt van borstbeen tot bekken te zijn opengesneden, waarna het met grove steken weer is gesloten. De hechtingen worden stuk voor stuk losgeknipt. In de allengs groter wordende opening in de huid komt doorzichtig plastic te voorschijn dat een witte substantie afdekt. De hand van de patholoog-anatoom verdwijnt in het lichaam en haalt een plastic zak met heroïne te voorschijn. De commentaarstem licht toe dat de baby speciaal voor dit transport om het leven is gebracht.

Gezichten des doods

Dit is niet een beschrijving van een scène uit een speelfilm, maar van beelden van de realiteit. Het is het beginfragment van deel 5 van *Faces of Death*, ofwel *Gezichten des doods*, een videoserie waarover recentelijk in media en politiek gerucht is ontstaan. De banden bieden in een tijdsbestek van zeveneneenhalf uur een compilatie van enige honderden opnamen van gebeurtenissen die verband houden met de dood. We kunnen hiervan getuige zijn omdat er een camera aanwezig was die de ware gebeurtenissen op videoband vastlegde. Geclaimd wordt dat alle opnamen authentiek zijn. In werkelijkheid geldt dit voor ruim 90% van de fragmenten (Snoeijs, 1994).

De dood heeft in de serie vijf gezichten. De categorie ongelukken is het rijkst vertegenwoordigd. Men ziet beelden van vliegcrashes, treinongelukken, autoongelukken en branden. De camera kan niet genoeg krijgen van de verminkingen van de slachtoffers. Indrukwekkender zijn de beelden van 'kleine' ongelukken en stunts die fataal aflopen. De impact van de beelden wordt nog verhoogd door de panische reactie van omstanders.

Het tweede gezicht des doods wordt gevormd door beelden van moorden en zelfmoorden. Vaak worden alleen de verminkte slachtoffers getoond. Maar in

de meest aangrijpende fragmenten is ook de daad zelve te zien. Men ziet bijvoorbeeld een door de dader zelf gemaakte opname van een hals die tergend langzaam wordt doorgesneden.

Het derde gezicht van de dood bestaat uit beelden van terroristische acties, executies, oorlogshandelingen, de doodstraf en andere vormen van overheidsge geweld. Beelden die de redactie van het Journaal zou wegsnijden, worden juist bij voorkeur getoond.

Een vierde gezicht aan de dood geven beelden van het doden van dieren. Men ziet opnamen uit abattoirs, maar ook een konijn dat na het afsnijden van de kop aan de mond wordt gezet om het verse bloed te drinken. De rollen worden echter ook omgedraaid. Een bewakingscamera brengt in beeld hoe een indringer door twee waakhonden letterlijk wordt verscheurd.

Het laatste gezicht aan de dood geven beelden van uitheemse ziekten en curieuze geneeswijzen, waaronder een duivelsuitdrijving toegepast op een psychiatrisch patiënte.

Een deel van de fragmenten komt bekend voor omdat dezelfde of soortgelijke beelden reeds eerder in nieuws- en sportuitzendingen en documentaires waren te zien. De serie bevat echter ook een groot aantal fragmenten die naar huidige normen te grof zijn om op televisie te worden uitgezonden.

Terwijl de authentieke geweldbeelden op de televisie doorgaans bedoeld zijn om ons te informeren, wil *Gezichten des doods* de kijker amuseren en shockeren. De amusementswaarde die op televisie aan gespeeld geweld wordt toegekend, wordt door de videoserie verbreed naar het waar gebeurde geweld.

De producenten van de serie zien dat anders, althans zo doet men het voorkomen. Volgens de tekst op de videodoos moeten de beelden ons prikkelen om over het kostbare leven na te denken. Erkend wordt dat de beelden 'sensationeel' en vaak 'te hard' en 'te gruwelijk' zijn. Maar de realiteit mag en moet worden getoond om tot een betere wereld te komen. Deze vredelievende boodschap is blijkbaar niet aan iedereen besteed, want jeugdige kijkers en gevoelige naturen wordt met klem afgeraden de banden te bekijken.

Hoewel het debat dat hier te lande rond de banden is ontstaan van zeer recente datum is, bestaat de serie al veel langer. Reeds tien jaar geleden was deel 1 in de Verenigde Staten een bestseller². Het debat werd aangezwengeld door een artikel dat in april van dit jaar in *de Volkskrant* verscheen (Ramdharie, 1995). De serie zou een ware rage zijn onder middelbare scholieren. Een onderzoek wees uit dat één op de drie middelbare scholieren minstens één aflevering had gezien³.

Tot die kijkersgroep behoren sinds kort ook staatssecretaris Terpstra en enkele leden van de Tweede Kamer. Zij keken naar deel 4, dat door jongeren als de meest sensationele aflevering wordt aangemerkt (Nikken, 1995). Dit deel bevat dan ook het hoogste percentage fragmenten waarin behalve de fatale consequenties tevens de acties die daartoe leidden worden getoond, dus bijvoorbeeld niet alleen een afgesneden hoofd, maar ook de onthoofding zelf.

Dat miste haar uitwerking niet. Staatssecretaris Terpstra noemde de band 'abject, onsmakelijk en zeker voor kinderen ten enenmale ongeschikt' (Van Lierop, 1995). Zij verzocht haar collega van Justitie na te gaan of de verstrekking van dergelijke videobanden aan jeugdigen door aanpassing van de wetgeving kon worden verboden (Snoeijen, 1995). Mevrouw Vliegthart, lid van de Tweede Kamer voor de PvdA, ging nog een stap verder. Zij pleitte voor de instelling van een algeheel verspreidingsverbod, voor kinderen zowel als volwassenen (Vliegthart, 1995). Dit laatste voorstel riep tegenreacties op, waarin een algeheel verbod als bevoogdend, zinloos en onzinnig werd bestempeld (Beunders, 1995).

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om dit debat voort te zetten, en wel om twee redenen. Ten eerste heb ik de indruk dat de publieke discussie die rond *Gezichten des doods* is ontstaan meer om het lijf heeft dan voorgaande discussies. In het verleden flikkerde de discussie in de media periodiek kort op, meestal naar aanleiding van een buitenlands bericht over een geweldsmisdrijf dat door het zien van een film leek te zijn geïnspireerd, waarna het strovuurtje weer snel uitdoofde⁴. De huidige discussie rond *Gezichten des doods* is vermoedelijk van langere adem, omdat ten departemente opnieuw wordt nagedacht over de rol die de overheid bij zowel de video- als de filmkeuring moet spelen.

In de tweede plaats is de vraag naar de regulatie van het aanbod van audiovisuele geweldprodukten actueel, omdat de verschijning van de serie *Gezichten des doods* deel uitmaakt van een bredere ontwikkeling die gekenmerkt wordt door een verharding en een toename in realisme van de geweldbeelden waarmee de jeugd wordt geconfronteerd. Deze verlegging van de normen ten aanzien van de geweldinhoud van vertoonde beelden is waarneembaar bij bioscoopfilms, videofilms, videospelletjes, en ook, zij het bij ons nog in zeer bescheiden mate, op de televisie.

In wat volgt zal ik eerst een schets geven van deze neorealistische neiging om geweldbeelden allengs plastischer en realistischer weer te geven. Daarna sta ik kort stil bij de werking en de effecten van het zien van geweldbeelden. Die inzichten heb ik nodig om vervolgens een schatting te kunnen maken van de vermoedelijke effecten van het neorealistische geweldsaanbod, want hiernaar is nog weinig onderzoek verricht. Daarna ga ik in op enkele veelgehoorde argumenten die worden aangevoerd ter ontkrachting van de stelling dat het zien van geweldbeelden nadelige effecten op kinderen kan hebben. Ten slotte maak ik enkele kanttekeningen bij de rol die voor de overheid is weggelegd bij de regulatie van het aanbod van audiovisueel geweld aan jeugdigen.

Neorealistische bioscoopfilms

De normen met betrekking tot de geweldbeelden die in bioscoopfilms worden vertoond zijn in de afgelopen decennia sterk opgerekt. Dit is mede het gevolg van de opkomst van de televisie, die een drastische vermindering van het bioscoopbezoek teweeg heeft gebracht (Knulst, 1989). In een poging de televisiekijker naar de bioscoop terug te brengen, worden allengs gewelddadiger films uitgebracht, waarbij de geweldseries op televisie verbleken. De laatste tijd neemt de hoeveelheid filmgeweld per aflevering toe. In *Robocop 1* zijn 32 slachtoffers te zien, in *Robocop 2* 81; in *Die Hard* neemt het aantal slachtoffers van deel 1 naar deel 2 toe van 18 tot 264 (Plagens, Miller, Foote & Yoffe, 1991). Niet alleen het aantal gewelddaden neemt toe, maar ook de bloederigheid van de beelden. Zowel de geweldsacties als de toegebrachte schade worden steeds plastischer in beeld gebracht. In de neorealistische bioscoopfilm is het oogmerk allerminst om medelijden met het slachtoffer op te wekken. Niet zelden luidt de boodschap dat het toebrengen van letsel juist geestig is. In de film *Another 48 Hours* maakt Eddie Murphie een eind aan een gevecht in een bar door een ruziezoeker in zijn been te schieten. Terwijl de man krimpnd van de pijn op de vloer stort, zegt Murphie grijnzend: 'Sorry voor de knieschijf. Ik raakte een beetje... opgewonden.' In *Hudson Hawk* voegt de held het zojuist door hem onthalsde slachtoffer toe: 'Ik ben bang dat u de hoedenconferentie in juli zult moeten missen.'⁵ Het effect in de zaal laat zich raden. Simon Carmiggelt observeerde reeds tien jaar terug hoe genotrijk het aanschouwen van sadistisch geweld in de neorealistische bioscoopfilm kan zijn:

'Ik zag onlangs in een Amsterdamse bioscoop de film *A Clockwork Orange*. Daarin wordt een vervelende ouwe man - ik geef toe: een klier van een vent - door drie gezonde, jonge kerels in elkaar geramd. De hele zaal jubelde van verrukking. Ze vonden het éinig wat daar gebeurde.'⁶

Hoezeer de normen met betrekking tot filmgeweld in de loop der tijd zijn opgerekt, leren voorbeelden van geweldbeelden uit vroeger tijden, die destijds als verwerpelijk of schokkend werden ervaren, terwijl de hedendaagse kijker er in het geheel niet van opkijkt. Een in onze ogen onschuldige en zelfs smaakvolle geweldfilm als *Public Enemy* kreeg in de dertiger jaren zware kritiek wegens de 'sensationele' moorden die erin plaatsvonden, uitmondend in wat door een toenmalige criticus een 'algemene slachting' werd genoemd. In werkelijkheid telde deze film 8 moorden, die elk onttrokken aan het oog van de kijker buiten het scherm plaatsvonden (Medved, 1993).

Gruwelvideo's

Dezelfde criticus zou zich vermoedelijk in zijn graf omdraaien als hij geconfronteerd zou worden met een hedendaagse gruwelvideo. Hierin zijn slachtingen niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk te zien. In de gruwelvideo wordt het gebruik van geweld, anders dan in de oorspronkelijke griezelfilms met graaf *Dracula* en *Frankenstein*, niet met behulp van dramatische middelen aangestipt of gesuggereerd, maar wordt met kennelijk plezier de ene bloedige actie aan de andere geregen. Uit de klassieke griezelfilm is een nieuw genre van moord, slachtingen, verkrachtingen en bloedbaden gegroeid⁷. Onbekend is in welke mate dit soort gruwelvideo's door Nederlandse kinderen worden bekeken. Maar een Engels onderzoek stelde vast dat 33% van de kinderen van 7 en 8 jaar wel eens een 'videovuns' - een woordschepping die ik ontleen aan een jongerenkrant⁸ - had gezien, een percentage dat onder 15- en 16-jarigen tot 50 was opgelopen (Barlow & Hill, 1985). Dit onderzoek werd tien jaar geleden uitgevoerd, toen nog slechts een minderheid van de gezinnen een videorecorder in huis had. In de videotheek zijn uiteraard behalve gruwelvideo's ook, zij het met enige vertraging, de eerder besproken neorealistische bioscoopfilms te krijgen.

Videospelletjes

Ook in videospelletjes is een neorealistische trend aanwijsbaar. Tot voor kort waren in deze spelletjes nogal abstracte figuurtjes met elkaar in de weer. Maar sinds kort verschijnen allengs realistischer en bloediger spelletjes op de markt. In *Mortal Kombat*, dat in 1993 werd uitgebracht, kan bij een zwaardgevecht het pleit op twee manieren worden beslist: door de tegenstander het hoofd van de romp te slaan of door het hart uit zijn romp te trekken (Strasburger, 1995). De zwaardvechters bewegen zich in de huidige vorm nog wat houderig. Dit euvel zal echter spoedig worden verholpen. Het spelletje *Night Trap* heeft levensechte videobeelden. Drie monsters bedreigen een meisje dat bij falend optreden van de speler tergend langzaam wordt gewurgd. Er wordt hard gewerkt om het zogeheten virtual reality-systeem geschikt te maken voor gebruik in de spelcomputer (Funk, 1993). Dit systeem biedt een driedimensionale ervaring. Verwacht mag worden dat in de komende tijd technisch steeds meer verfijnde videospelletjes op de markt zullen verschijnen die de realiteit steeds dichter zullen benaderen. Dit biedt prachtige educatieve mogelijkheden, maar het kan ook de neorealistische bloedsdraad versterken.

Televisie

De trend van steeds harder, bloediger en realistischer geweldbeelden leek tot voor kort aan het fictieve aanbod op televisie voorbij te gaan⁹. Anders dan ikzelf verwachtte, leidde de concurrentiestrijd tussen de commerciële RTL-zenders en de publieke omroep niet zozeer tot een verhoging of verharding van het geweldsaanbod, maar juist tot een uitbundig gebruik van *soaps*, *comedies* en vooral

spelletjes-shows. Met het zojuist aangevangen nieuwe televisieseizoen lijkt dit beeld echter te zijn veranderd. De nieuwe 'actiezender' SBS 6 heeft, evenals RTL 5 en de zich als 'jong, veelbelovend en keihard' afficherende zender Veronica, aangekondigd zich mede te willen profileren door de uitzending van bioscoopfilms met veel actie en geweld¹⁰. De neorealistische bioscoopfilm komt aldus, zelfs zonder dat men ervoor naar bioscoop of videotheek hoeft te gaan, alsnog met enige vertraging rechtstreeks in de huiskamer terecht.

Een neorealistische trend heb ik in het televisienieuws niet waargenomen. Ook al stromen tegenwoordig via satellietverbindingen de beelden uit oorlogshaarden rechtstreeks bij de nieuwsredacties binnen, er wordt nog steeds zelfcensuur op toegepast. Anders dan in *Gezichten des doods* zijn in het Journaal geen beelden van rondslingerende ledematen of losse hoofden te zien¹¹. Zelfs de komst van nieuwszenders die 24 uur per dag uitzenden heeft nauwelijks tot een verharding van de beelden uit oorlogshaarden geleid. Door de strikte militaire censuur blijven de oorlogshandelingen en zelfs de slachtoffers vaak buiten beeld (Van der Voort, 1993).

Een neorealistisch element in het *infotainment*- en amusementsaanbod is *reality tv*, sinds kort 'meemaaktelevisie' geheten. Anders dan *Gezichten des doods* richt dit genre zich bij voorkeur op het leven. Voor het oog van heel Nederland worden relaties gelegd, bevestigd en hersteld, en een huwelijksaanzoek is pas echt geslaagd wanneer het op de televisie is gedaan. Deze verschuiving in de definitie van wat tot het private en publieke domein behoort, lijkt overigens ook buiten het scherm school te maken, getuige een voorval dat onlangs hier ter stede werd waargenomen¹². Tijdens een doctoraal examen psychologie kwam uit het publiek plots een jongeman naar voren om staande de plechtigheid de kandidate publiekelijk ten huwelijk te vragen!

Ook in de medische meemaaktelevisie is geen plaats voor de dood. De patiënten die we van diagnose tot herstel mogen volgen, worden onderworpen aan zelden falende operaties, die het verblufte publiek achterlaten met het idee: 'Wat zijn die dokters van tegenwoordig toch knap.' Dit kan wellicht mede verklaren waarom onlangs werd vastgesteld dat het Nederlandse publiek een overmatig vertrouwen heeft in medisch kunnen, en in overgrote meerderheid meent dat bijna alle ziekten te genezen zijn als ze maar in een vroeg stadium worden ontdekt (Van der Voort, Grundmeijer & Hendrick, 1995).

Maar er is ook meemaaktelevisie waarin we geconfronteerd worden met ongelukken en geweldsmisdrijven, en in de Amerikaanse *crime shows* mag de camera ook tijdens acties van de politie mee. Meestal gaat het echter om reconstructies. Van schokkende beelden zoals die in *Gezichten des doods* te zien zijn, is zelden sprake. Een zelfmoord, zoals uitgezonden in *Explosiv* - een reality show van het Duitse RTL - is op de Nederlandse televisie nog niet vertoond¹³. Maar ook dit kan binnenkort anders worden. Het aantal meemaakprogramma's waarin dood en verderf centraal staan is met ingang van het nieuwe televisieseizoen sterk uitgebreid.

Resumerend stel ik vast dat de verschijning van *Gezichten des doods* deel uitmaakt van een bredere ontwikkeling waarbij de normen over wat gepaste audiovisuele geweldbeelden zijn aanzienlijk werden verlegd. De neorealistische bioscoopfilm brengt steeds plastischer en harder geweld, de videotheek levert een nieuw genre gruwelvideo's waarin de ene bloedige actie aan de andere wordt geregen, en ook zonder tussenkomst van bioscoop of videotheek komen met enige vertraging deze neorealistische filmsoorten via de televisie in de huiskamer terecht. Eenzelfde ontwikkeling lijkt zich ingezet te hebben bij het videospel.

Werking en effecten

Geweldfilms op televisie

De vraag is nu hoe deze innovaties in het aanbod van geweldbeelden op kinderen en jongeren uitwerken, waarbij ik mij zal beperken tot de effecten op agressie en emoties. Hiernaar is zelden rechtstreeks onderzoek verricht. Dat kan ook moeilijk, want ouders zullen niet snel met een dergelijk onderzoek instemmen. Maar op basis van de inzichten verkregen in onderzoek met gematigder vormen van geweld, kan op zijn minst een geïnformeerde schatting worden gemaakt.

In een recent verschenen meta-analyse waarin de bevindingen uit 217 studies onder de loep werden genomen, werd vastgesteld dat televisiegeweld een stimulerend effect heeft op agressie (Paik & Comstock, 1994). De grootte van het stimulatie-effect bleek afhankelijk te zijn van de ernst van het agressieve gedrag dat in het geding was. Het zien van geweldbeelden had een middelgroot effect op niet-crimineel agressief gedrag als vechten, slaan, pesten of iemands arm om draaien. Het effect op criminele vormen van agressie zoals moord en gewelddadige berovingen was statistisch significant, maar gering.

De meest inzichtelijke verklaring voor het gevonden stimulatie-effect op agressie biedt mijns inziens de observationele leertheorie (Bandura, 1979). Die theorie veronderstelt dat kinderen van de televisie leren door te observeren wat mensen op de televisie doen, hoe ze het doen, en hoe het hen daarna vergaat. Gewild of ongewild leert het kind langs die weg nieuwe agressieve gedragswijzen. Deze kunnen in hoogst uitzonderlijke gevallen zodanig inspirerend zijn dat het kind op het idee komt het geziene in de praktijk te brengen. Veel belangrijker dan incidentele imitatie-effecten zijn echter de algemene lessen die het kind uit het geziene trekt. De rem op agressief gedrag wordt verminderd als het kind aan het geziene de conclusie verbindt dat agressie een gepaste manier is om conflicten op te lossen. Bij de waarneming van geweld in speelfilms let het kind vooral op het gedrag van de 'goede partij', want van het geweld van de schurk moet een kind sowieso niets hebben.

Lang niet alle geweldbeelden werken ontremmend op agressie (Van der Voort, 1990). In de eerste plaats is vereist dat het geziene een geloofwaardige indruk maakt, want geweldbeelden die in de ogen van het kind niets met de realiteit

van doen hebben ontberen instructieve waarde. Ten tweede moet het agressieve gedrag van de 'held' beloofd of ten minste niet afgestraft worden. Ten derde moet dit gedrag op het kind een gerechtvaardigde indruk maken. Ten slotte moet het kind enige aardigheid in het kijken naar de geweldbeelden hebben, want als het geziene angst, afschuw of compassie met het slachtoffer oproept wordt de agressie juist onderdrukt.

Angstreacties zijn daarom aan te merken als een positief effect van het zien van televisiegeweld, althans wanneer de angst beperkt blijft tot de kijkervaring. Anders wordt dit wanneer het angsteffect ook na afloop van de film voortduurt en tot uiting komt in bange nachtmerries, gestoorde slaap en terugkerende beelden die zich in wakende toestand aan je opdringen (Cantor, 1991). Zulke extreme angstreacties nemen ook elke vorm van waardering voor de film weg, terwijl milde angstreacties de waardering voor een film geenszins in de weg hoeven te staan (Cantor & Reilly, 1982). De op zich heilzame angstreacties kunnen echter bij herhaalde en frequente blootstelling aan dezelfde of gelijksoortige geweldbeelden vervlakken (Comstock & Paik, 1991). Primair raakt de emotionele reactie op geweldbeelden op het scherm afgestompt, maar het afstompingseffect kan zich ook vertalen in onverschilligheid en het lichter opnemen van geweld in de werkelijkheid (Drabman & Thomas, 1974).

Neorealistische bioscoopfilms

Wanneer we de zojuist gememoreerde inzichten toepassen op de neorealistische bioscoopfilm, dan moet worden vastgesteld dat dit filmtypen in alle opzichten geschikt is om de agressie te verhogen. Het geziene maakt doorgaans een realistische indruk. De geweldsacties van de 'machos' met wie de kijker zich verbonden voelt, zijn buitengewoon succesvol, want er wordt probleemloos met rijen 'bad guys' afgerekend. Het geweld van de held maakt bovendien een alleszins gerechtvaardigde, zo niet geestige indruk. Medelijden met de slachtoffers staat de waardering voor het geziene geweld geenszins in de weg, want het leed van de slachtoffers wordt in de film gebagatelliseerd of geheel genegeerd.

Angstreacties zal de neorealistische bioscoopfilm dan ook niet gemakkelijk oproepen. Eerder raakt men door het zien van de tientallen of soms honderden doden per film afgestompt.

Gruwelvideo's

De moderne gruwelvideo mag geacht worden bij jongeren die er slechts incidenteel naar kijken, de neiging tot agressie eerder te verkleinen dan te vergroten. Hoewel de geweldsacties zelf er griezelig echt uitzien, staat het verhaal mijlenver van de realiteit, omdat een hoofdrol voor zombies is weggelegd. De geweldsacties van de menselijke figuren die in de film voorkomen zijn allesbehalve succesrijk, en in veel recente gruwelvideo's triomfeert het kwaad zelfs aan het eind van de film over de helden (Rosenbaum, 1979). Het lijden

van de menselijke hoofdpersonen wordt uitgebreid in beeld gebracht, en de een na de ander wordt op een gruwelijke manier vermoord en vaak ook verkracht. De 'normale' reactie is daarom angst en walging. Dit wordt bevestigd door een Duitse studie waarin aan een zestigtal studenten de kannibalistische gruwelvideo *Lebendig gefressen* werd vertoond¹⁴. Na een paar minuten verliet een dozijn proefpersonen de zaal, omdat hun maag zich omkeerde. De rest bleef, omdat zij niet voor *softies* versleten wilden worden. De film vrat emotioneel diep in. Nog weken later schoten de beelden tijdens alledaagse situaties weer voor de geest. Eén student verging tijdens het ontbijt de eetlust, omdat het broodje met marmelade waarin hij wilde happen reminiscenties oproep aan de door kannibalen afgesneden meisjesborst. Bij een ander kwamen tijdens het nuttigen van zijn favoriete ijsje met kersensap de bloedbaden weer boven. Bij een derde riep een blik op haar kamerplanten een associatie op met het dichte oerwoud uit de film, en prompt schoten de kannibalistische beelden weer voor de geest. Bij jonge kinderen die door falend toezicht van de ouders, soms zelfs tijdens een gezellig verjaardagspartijtje, een gruwelvideo zagen, zijn ernstiger emotionele gevolgen aangetroffen. Blijkens psychiatrische gevalsbeschrijvingen kunnen gruwelvideo's vooral bij psychisch labiele kinderen acute angsttoestanden oproepen die behandeling behoeven (Short & Zaw, 1994).

De gegeven schets van de effecten van de gruwelvideo is van toepassing op de incidentele kijker, die geneigd is zich in het lijden van de slachtoffers te verplaatsen. Maar dit is nu precies wat de echte liefhebber van dit genre niet doet. Blijkens recent onderzoek bestaat de minderheid van jongeren die genoeg in het bekijken van gruwelvideo's scheidt bij voorrang uit weinig empathisch ingestelde jongeren die zich niet of nauwelijks invoelen in het leed dat de slachtoffers wordt aangedaan. Dat is ook de reden waarom de liefhebber dit genre emotioneel kan verdragen (Tamborini, Stiff & Heidel, 1990). Niet gehinderd door het leed van de slachtoffers kan de liefhebber genieten van het kippevel dat de video bezorgt, want opwinding ervaart hij - het gaat bijna altijd om personen van mannelijke kunne - wel degelijk. De liefhebber scoort dan ook hoog op schalen voor *sensation seeking*, en tot zover ziet het persoonlijkheidsprofiel er onschuldig uit. Maar veel liefhebbers blijken ook een bijzondere aardigheid te hebben in het aanschouwen van wreed geweld zonder scrupules en van vrouwen die geslacht en verkracht worden, een prominent thema in de hedendaagse gruwelvideo (Tamborini, 1991). Gelet op de macabere instelling waarmee de liefhebber de bloedbaden in de gruwelvideo bekijkt, is het zeer wel denkbaar dat het zien van zulke beelden bij deze deelgroep van jongeren de agressie versterkt. Dit suggereert experimenteel onderzoek uitgevoerd bij mildere geweldfilms waarin de gelaatsuitdrukking tijdens het kijken fotografisch werd vastgelegd. Het stimulatie-effect op agressie bleek het sterkst uit te vallen bij kinderen die de geweldsacties met glinsteroogjes bekeken (Ekman, Liebert, Friesen,

Harrison, Zlatchin, Malmström & Baron, 1972). Dat het zien van gruwelvideo's bij de liefhebber van het genre de agressie versterkt is een vermoeden mijnerzijds dat verificatie behoeft. Wel is empirisch vastgesteld dat het zien van een reeks gruwelvideo's waarin vrouwen extreem geweld ondergaan afstompend kan werken. Na het zien van een tiental *slasher*-films verminderde de sympathie voor slachtoffers van verkrachting en tilde men minder zwaar aan het toegebrachte leed (Linz, Donnerstein & Penrod, 1984; 1988).

Videospelletjes

Ook het neorealistische videospel lijkt behept met alle stimuluskenmerken die de kans op het optreden van agressie-effecten vergroten. Het ziet er heel realistisch uit en in plaats van waarnemer is men zelf de agressor. Elke geslaagde geweldsactie wordt met punten en/of geluids- en visuele effecten beloond. De rechtvaardiging van het gebruik van geweld zit ingebakken in het spel, want men heeft juist de opdracht om hoofden af te slaan en harten uit te rukken. Bovendien is het aantrekkelijk, want anders zou men voor een ander spel kiezen. Bij jonge kinderen zijn reeds bij aanzienlijk minder plastische agressieve videospellen agressieverhogende effecten vastgesteld (Cooper & Mackie, 1986; Silvern & Williamson, 1987; Schutte, Malouf, Post-Gordon & Rodasta, 1988). Verwacht mag worden dat de neorealistische varianten van het agressieve videospel een sterker effect zullen sorteren.

Gezichten des doods

Wat kan nu tot slot over de vermoedelijke effecten van *Gezichten des doods* worden gezegd? Omdat de serie waar gebeurde incidenten vertoont, kan men er wel degelijk lering uit trekken. Die lessen zijn allerminst vrolijk. Men wordt eraan herinnerd dat vliegtuigen kunnen neerstorten en treinen soms ontsporen, en ziet de vele lijken. Men ziet dat stunts en de beoefening van bepaalde sportsoorten fataal kunnen aflopen, en dat men voor bepaalde dieren moet oppassen.

Men ziet dat de overheid, terroristen, moordenaars en inbrekers verschrikkelijke dingen kunnen doen, en ziet de gruwelijke gevolgen. Als een moordenaar al niet in het vertoonde fragment zelf wordt gedood, hoort men of hij levenslang of de doodstraf heeft gekregen. En volledigheidshalve wordt getoond hoe het eraan toegaat als iemand op de elektrische stoel de doodstraf krijgt toegediend. Nergens wordt agressie beloond, als aantrekkelijk voorgesteld of op wat voor manier dan ook gebillijkt.

Met een ander soort commentaar, en na verwijdering of censurering van de meest gruwelijke en schokkende fragmenten, zou een deel van het beeldmateriaal uitstekend bruikbaar zijn in een educatief lespakket. Bijvoorbeeld een leer-gang bedoeld om risicogedrag te bestrijden of om het geromantiseerde beeld dat in fictieve televisiefilms van geweldsacties wordt gegeven door te prikken. Zeker, het is een walgelijke en wansmakelijke serie, maar het beeldmateriaal

lijkt de lust om zelf agressie toe te passen eerder te benemen dan aan te wakkeren. Dat geldt echter alleen voor niet gestoorde jongeren die er uit nieuwsgierigheid of om erover mee te kunnen praten naar kijken. Minder gerust ben ik op de agressie-effecten bij geestelijk labiele jongeren die er niet met afschuw of schrik, maar juist met veel genoegen naar kijken.

Dat afschuw de meest gebruikelijke reactie op *Gezichten des doods* is, wordt gedemonstreerd door een journalistiek experiment waarin jongeren in de leeftijd van 13 tot 18 jaar naar het fragment keken waarmee ik mijn rede opende (Van Gageldonk, 1995). Voorafgaand aan dit fragment keek men naar negen fragmenten uit neorealistische bioscoopfilms en moderne gruwelvideo's. Drie groepjes jongeren voorzagen het geziene van commentaar: een groepje Amsterdamse gymnasiasten, leden van een sportschool gespecialiseerd in Japanse vechtsporten en enkele jongeren uit een achterstandbuurt. Elk van deze drie deelgroepen kon ten minste voor sommige fragmenten uit de neorealistische bioscoopfilms en de gruwelvideo's waardering opbrengen. Maar het fragment uit *Gezichten des doods* werd in elk van de drie deelgroepen als 'walgelijk' of 'ziek' bestempeld, zij het dat sommige jongeren uit de achterstandbuurt ook bij deze beelden stoer verklaarden dat het geziene hen niets deed.

Behalve gevoelens van afschuw kunnen de authentieke geweldbeelden ook angstgevoelens oproepen. Zo liet een Duits onderzoek zien dat de Duitse pendant van *Opsporing verzocht* in het bijzonder de angst voor geweld bij meisjes vergrootte (Groebel, 1981). Onder de liefhebbers van het genre, die geen aflevering willen missen, kan de serie echter afstompingseffect sorteren.

Samenvattend luidt mijn analyse dat de kans op agressieverhogende en afstompingseffecten het grootst is bij de neorealistische bioscoopfilm. Bij de moderne gruwelvideo's blijven deze effecten beperkt tot een kleine deelgroep die een bijzondere voorliefde voor dit genre heeft. Omdat in de beelden van authentiek geweld die *Gezichten des doods* biedt elke rechtvaardiging en romantisering van het gebruik van geweld ontbreekt, is de deelgroep die in het zien van zulke beelden behagen schept vermoedelijk zeer klein. Duidelijk is dat als er al een verbod op bepaalde geweldfilms gelegd zou moeten worden, *Gezichten des doods* niet mijn eerste kandidaat is. Dan denk ik eerder aan een neorealistische bioscoopfilm als *A Clockwork Orange*, waarbij de zaal geniet als een oude man volkomen in elkaar wordt geslagen.

Tegenwerpingen

In het voorafgaande ben ik er steeds van uitgegaan dat het zien van bepaalde geweldbeelden op televisie en video de agressie van kinderen kan verhogen. Door makers en verspreiders van deze geweldfilms worden tegen deze stelling verschillende bezwaren aangevoerd, waarvan ik de vijf vaakst gehanteerde kort zal bespreken.

Een veelgehoorde tegenwerping luidt dat dood en geweld ook veelvuldig in gedrukte vorm worden aangeboden, terwijl niemand daar bezwaar tegen maakt. Staan veel sprookjes ook niet bol van het geweld? En is de bijbel niet een zeer gewelddadig boek?¹⁵ Iemand heeft eens opgemerkt dat het meest gewelddadige verhaal waarmee hij als kind was geconfronteerd niet op televisie was te zien, maar verteld werd in de kerk op Goede Vrijdag.

Deze tegenwerping berust op drie misverstanden. Ten eerste luidt de stelling geenszins dat de blootstelling van kinderen aan geweld te allen tijde verkeerd is. Er zijn gewelddadige verhalen die juist aversie tegen agressie en compassie met het slachtoffer oproepen. Het op Goede Vrijdag vertelde lijdensverhaal is daar een uitstekend voorbeeld van.

Een tweede misverstand is dat verondersteld wordt dat wat in volwassen ogen gewelddaden zijn, ook door kinderen als zodanig wordt ervaren. In de ogen van het jonge kind zijn de 'gewelddaden' uit sprookjes echter helemaal geen 'gruwelen'. Wanneer een jager een wolf openknipt, waarna achtereenvolgens Roodkapje en haar grootmoeder uit de wolf stappen, beseft een kleuter niet dat het tweetal zojuist aan de dood is ontsnapt. Net zo min als het doordringt dat het vreemd is dat de wolf tijdens het openknippen rustig blijft slapen. Het opeten van oma en Roodkapje vindt plaats in een andere werkelijkheid die losstaat van de werkelijkheid van alledag, en heeft in de beleving van het kind eenzelfde status als het spelletje waarbij de opvoeder quasi-dreigend zegt: 'Ik zal je opeten!' (Van der Voort, 1982).

Het derde misverstand is dat aan gelezen of gehoorde verhalen eenzelfde impact wordt toegedacht als aan verfilmde verhalen. De impact van filmverhalen is aanzienlijk groter. Wanneer ik in plaats van de inhoud van *Gezichten des doods* verbaal te beschrijven de beelden zelf had vertoond, zou ik op dit moment voor een aanzienlijk kleiner gehoor spreken. Het verschil tussen een verhaal lezen of horen en een verhaal zien, is te illustreren aan de reacties van het publiek dat precies honderd jaar geleden voor het eerst met bewegende filmbeelden werd geconfronteerd. Bij het zien van de stomme beelden van een locomotief die zich regelrecht in de zaal leek te bewegen, stoven veel bezoekers in paniek uiteen (Beerekamp, 1995). De impact werd nog verder vergroot toen aan het eind van de jaren twintig aan de zwijgende beelden geluid werd toegevoegd. De meeste indruk maakte daarbij niet zozeer het spreken, zingen en musiceren, want men was reeds gewend aan door een explicateur gesproken teksten en muziek verzorgd door het bioscooporkest. Het grootste mirakel was het alledaagse rumoer dat aan de filmbeelden werd toegevoegd, zoals voetstappen, blaffen en het gerinkel van kettingen (Dibbets, 1993).

De impact van film- of televisiebeelden overstijgt die van het boek niet alleen vanwege de hoge correspondentie tussen gebeurtenis en weergave. Van belang is ook dat televisiebeelden reeds op zeer jonge leeftijd, voor 2- tot 3-jarigen, toegankelijk zijn (Liebert, 1974). De wereld van het boek gaat - afgezien van door

de opvoeder voorgelezen verhalen - echter pas open als het kind op 6- à 7-jarige leeftijd zelfstandig gaat lezen. En het boek voor volwassenen wordt vanwege de vereiste grote leesvaardigheid pas tijdens de middelbare-schoolleeftijd toegankelijk. Bovendien besteden kinderen veel meer tijd aan het gebruik van audiovisuele media dan zij ooit aan lezen hebben besteed.

Een tweede tegenwerping luidt dat het zien van geweldbeelden weliswaar agressieve gevoelens in het kind kan oproepen, maar dat deze juist door te kijken worden ontladen. Door het kijken naar geweldbeelden zou het kind zich dus op een onschuldige manier, zonder dat iemand er hinder van ondervindt, van zijn agressieve impulsen ontdoen. Deze 'ontladingshypothese' is echter via onderzoek op geen enkele manier aannemelijk gemaakt (Van der Voort, 1990, p. 84-87). Het zien van geweldbeelden kan echter wel agressieve impulsen *onderdrukken*, een effect dat vooral optreedt bij beelden die als afschuw- en angstwekkend worden ervaren.

Een derde tegenwerping luidt dat misdaadfilms kinderen in feite hoogst verantwoorde ethische lessen bieden, omdat in films het kwaad uiteindelijk wordt gestraft. De pakkans op televisie is buitengewoon hoog en zelfs aanzienlijk hoger dan in de werkelijkheid. Op zichzelf kan het inderdaad geen kwaad wanneer kinderen uit misdaadfilms de indruk overhouden dat misdaad niet loont. Wat in deze tegenwerping over het hoofd wordt gezien is dat kinderen zich tijdens het kijken niet zozeer richten op het gedrag van de 'slechte partij', maar juist het gedrag van de 'held' tot richtsnoer nemen. Wanneer de held met zichtbaar genoegen en succes een overmatig gebruik van geweld maakt, is de boodschap alsnog dat agressie loont en een gepast middel is om conflicten op te lossen. Niet alle politiefilms bevatten overigens zo'n boodschap. Er zijn ook politieseeries waarin de politie juist zeer terughoudend is in het gebruik van geweld. In sommige afleveringen is zelfs te zien dat rechercheurs die bij de bestrijding van de misdaad hun politieboekje te buiten gingen, zélf in het beklagdenbankje komen te staan. Zulke afleveringen passen uitstekend in een educatief pakket gericht op de terugdringing van agressie.

Een veelgehoorde tegenwerping is ook dat televisiegeweld weliswaar de agressie van kinderen verhoogt, maar dat dit effect beperkt blijft tot kinderen die toch al agressief zijn en geestelijk labiele kinderen. De kans op een stimulatie-effect is bij deze deelgroepen inderdaad groter, en er zijn nog diverse andere kenmerken van kinderen en hun omgeving die de ontvankelijkheid voor een stimulatie-effect mede bepalen (Van der Voort, 1990, p. 114-117). Dit betekent echter nog niet dat het zien van geweldbeelden slechts op een zeer kleine deelgroep van kinderen invloed heeft. Voor zover het zien van geweldbeelden een bijdrage levert aan het gebruik van criminele vormen van agressie blijft die invloed uiteraard beperkt tot een zeer kleine deelgroep. Zijn echter lichtere vormen van agressie in het geding, dan kan de invloed zich tot een veel bredere groep van kinderen uitstrekken. Zo blijkt het bijvoorbeeld een mythe te zijn dat alleen

jongens ontvankelijk zijn voor een agressieverhogend effect van geweldbeelden. Blijkens een meta-analyse bestaat bij jonge kinderen, de leeftijdsgroep die het meest vatbaar is omdat hun normen zich nog goeddeels moeten ontwikkelen, nauwelijks verschil in ontvankelijkheid tussen jongens en meisjes (Hearold, 1986). Op oudere leeftijd is de ontvankelijkheid voor agressieverhogende effecten van geweldbeelden bij meisjes inderdaad geringer dan bij jongens, maar dit verschil blijkt veel kleiner te zijn dan veelal werd aangenomen (Paik & Comstock, 1994).

Ten slotte wordt wel beweerd dat er überhaupt geen bewijs bestaat dat het zien van geweldbeelden bij kinderen agressieverhogend kan werken. Over de bijdrage die het zien van geweldbeelden aan het gebruik van criminele agressie levert, kan mijns inziens inderdaad verschil van mening bestaan, omdat het uitgevoerde onderzoek weinig kracht van bewijs heeft. In gedragswetenschappelijke kring wordt echter wel vrijwel algemeen aangenomen dat het zien van geweldbeelden een toename van niet-criminele vormen van agressief gedrag kan bewerkstelligen. Dit stimulatie-effect op agressie is overtuigend aangetoond in goed gecontroleerde laboratoriumexperimenten en in veldexperimenten. Een recente meta-analyse heeft afgerekend met het veelgehoorde kritiekpunt dat laboratoriumexperimenten slechts hebben aangetoond dat het zien van geweldfilms stimulerend werkt op agressief gedrag dat door de experimentator wordt gebilijkt (Wood, Wong & Chachere, 1991). De betreffende meta-analyse had uitsluitend betrekking op experimentele laboratorium- en veldstudies waarin werd nagegaan hoe het zien van filmgeweld uitwerkt op spontane agressie, dat wil zeggen, agressie zoals vastgesteld door middel van directe observatie van vrije sociale interacties met anderen in natuurlijke situaties als speelplaats, klas of kantine. De meta-analyse toonde aan dat het zien van filmgeweld een stimulerend effect heeft op het gebruik van agressie in de omgang met vrienden, klasgenoten en vreemden.

Regulatie

Wat moet er nu gebeuren met de serie *Gezichten des doods*? Het voorstel van mevrouw Vliegthart om een algeheel verbod op de verspreiding van de serie uit te vaardigen, gaat mij om drie redenen te ver. Ten eerste, zoals eerder gesteld, zijn er heel wat bedenkelijker filmsoorten die bij een verbod op *Gezichten des doods* eveneens verboden zouden moeten worden. Zo gezien zou een verbod van *Gezichten des doods* in feite impliceren dat de overheidsensuur op films voor volwassenen, die in 1977 werd afgeschaft, in ere wordt hersteld. Ik acht dit een middel dat ernstiger is dan de kwaal. Ten tweede wordt door een verbod een circuit van verboden vruchten gecreëerd, hetgeen de aantrekkingskracht kan verhogen. Ten slotte is er weinig aanleiding te vrezen dat *Gezichten des doods* een desastreuze invloed op kinderen heeft. Bij de overgrote meerderheid

van de kinderen zal de serie primair de nieuwsgierigheid bevredigen, angst oproepen en aversie tegen agressie. Hiermee is vanzelfsprekend niet gezegd dat de serie geschikt is voor jeugdige kijkers, omdat de angstreacties extreem kunnen uitvallen en bij een frequente confrontatie met dit type beelden afstompingseffecten kunnen ontstaan.

In plaats van een verspreidingsverbod uit te vaardigen, dient de overheid wel maatregelen te nemen die de beschikbaarstelling aan minderjarigen van *Gezichten des doods* en andere voor jeugdige kijkers ongeschikt geachte audiovisuele producten inperken. De ervaring met *Gezichten des doods* heeft geleerd dat het herenakkoord dat de overheid met dit oogmerk met de videobranche heeft afgesloten verbetering behoeft (Raad van Toezicht, 1990). De in dit convenant gemaakte afspraak dat videodetaillisten aan kinderen geen banden van boven hun leeftijd zullen meegeven, blijkt onvoldoende te worden nagekomen. Dat is duidelijk op grond van het eerder vermelde gegeven dat één op de drie jongeren één of meer delen van *Gezichten des doods* heeft gezien. Het blijkt ook uit ervaringen van journalisten die de proef op de som namen en vaststelden dat kinderen van twaalf jaar deze banden zonder problemen meekregen (De Rek, 1995). Ook de getroffen regeling voor de leeftijdskeuring van videobanden behoeft verbetering. Anders dan bijvoorbeeld in Duitsland, waar de leeftijdsclassificatie evenals in ons land door de branche zelf wordt verzorgd, vindt de keuring niet plaats in één gezamenlijk instituut, zodat controle mogelijk is op de consistentie van de beoordelingen. Evenmin geschiedt de keuring door commissies die in meerderheid uit leden van buiten de branche bestaan, hetgeen de kans vergroot dat de keuring belangeloos geschiedt. De in ons land getroffen regeling houdt in dat elke distributeur één persoon in huis heeft die in zijn of haar eentje de leeftijdsclassificaties aanbrengt. Volgens een VU-onderzoek waarin deze beoordelingsprocedure werd vergeleken met de door commissies uitgevoerde keuringen verricht door de Nederlandse filmkeuring, zou de bij de videokeuring gehanteerde procedure de voorkeur verdienen (Van der Burg & Van den Heuvel, 1991). Als een belangrijk voordeel zag men dat bij deze aanpak geen verschillen van mening optreden!

Het vorige kabinet heeft de Tweede Kamer voorgesteld de Nederlandse filmkeuring op te heffen¹⁶, een voorstel dat in de pers met gejuich is ontvangen (vgl. Beerekamp, 1993; Van Bueren, 1993; Van den Heuvel, 1993). De bedoeling was dat naar het model van de videokeuring ook de keuring van bioscoopfilms aan de branche zelf zou worden overgelaten. Gelet op de zojuist besproken bezwaren die aan de regeling met de videobranche kleven, is het verheugend dat naar verluidt dit plan door het huidige kabinet in heroverweging is genomen. Het lijkt gewenst dat in eventuele nieuwe kabinetsplannen tot regulering van het aanbod van bioscoopfilms en videofilms aan jeugdigen mede aandacht wordt gegeven aan de eerder besproken ontwikkelingen in het geweldsaanbod op televisie en in videospelletjes. Daarbij verdient het onder meer aanbeveling

dat de bepalingen in de Mediawet over de aanvangstijdstippen van de uitzending van films die ongeschikt geacht worden voor kinderen beneden de 12 en 16 jaar worden aangepast. De vastgestelde aanvangstijdstippen, namelijk 8 uur 's avonds voor films gekeurd op 12 jaar en ouder, en 9 uur 's avonds voor films gekeurd op 16 jaar en ouder, lijken geenszins te corresponderen met de tijden waarop de kinderen die jonger dan 12 en 16 jaar zijn naar bed worden gestuurd. Daarnaast lijkt het mij gewenst dat de overheid in samenspraak met de branche een regeling treft voor de leeftijdskeuring van videospelletjes.

Uiteraard ben ik mij ervan bewust dat leeftijdsclassificaties geen garantie bieden dat kinderen gevrijwaard blijven van produkten die niet voor hun ogen zijn bestemd. Een ongewenst neveneffect kan zelfs zijn dat een hoog leeftijdslabel de aantrekkelijkheid verhoogt. Niettemin hebben goedwillende ouders er steun aan, en voor hen zijn zulke handreikingen bedoeld.

Besluit

Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken dat een productie als *Gezichten des doods* deel uitmaakt van een bredere ontwikkeling die gekenmerkt wordt door het allengs plastischer en realistischer weergeven van de geweldbeelden waarmee de jeugd via verschillende media wordt geconfronteerd. Gebruikmakend van inzichten ontleend aan de observationele leertheorie heb ik een schatting gemaakt van de mogelijke uitwerking van *Gezichten des doods* op de emoties en de agressie van kinderen, en deze effecten afgezet tegen die van andere neorealistische geweldsprodukten. De conclusie was dat juist omdat de inhoud van *Gezichten des doods* weerzinwekkend is, de serie bij de overgrote meerderheid van de kinderen de agressie eerder zal remmen dan bevorderen. Gelet op de ongewenste emotionele effecten die de serie kan oproepen, acht ik *Gezichten des doods* niettemin ongeschikt voor jeugdige kijkers. De ervaringen opgedaan met de videokeuring geven geenszins aanleiding om op basis van een analoog model de Nederlandse filmkeuring vorm te geven. Het is gewenst dat de overheid een samenhangend regulerings- en voorlichtingsbeleid ontwikkelt waarin mede rekening wordt gehouden met de gesignaleerde neorealistische trends in het geweldsaanbod van verschillende media.

Ingediend oktober 1995; afgesloten oktober 1995

NOTEN

- 1 Dit is de op 15 september 1995 uitgesproken inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Empirische Pedagogiek. De afgedrukte tekst bevat echter meer tekst dan de uitgesproken rede. Dank is verschuldigd aan prof. dr. M.H. van IJzendoorn voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze rede.
- 2 Bloedige 'Faces of Death': Amerikaans publiek in de rij om videofilm over doodgaan te zien. *De Volkskrant*, 19 juli 1985.
- 3 Aangehaald in: 'Faces of Death' vaak bekeken om 'erbij te horen'. *De Volkskrant*, 3 juni 1995. Het onderzoek vond plaats bij een representatieve steekproef van jongeren van 13 tot 19 jaar.
- 4 Een voorbeeld is het *Hungerforddrama* uit 1987, waarbij een jongeman in een klein Engels stadje 16 mensen om het leven bracht, mogelijk geïnspireerd door het zien van de Rambo-film *First Blood*. Een meer recent voorbeeld betreft de eveneens in Engeland (Liverpool) gepleegde moord op de 2-jarige James Bulger. De twee jongens die deze moord in 1993 uitvoerden, zouden zich hebben laten inspireren door een horrorfilm op video, namelijk deel 3 uit de serie *Child's Play*.
- 5 Hollywood's addiction to violence. *The Sunday Times*, pp. 23-25, 14 februari 1993.
- 6 Interview in *Vrij Nederland*, 17 juli 1982.
- 7 Zum Frühstück ein Zombie am Glockenseil. *Der Spiegel*, nr. 11, pp. 34-55, 1984.
- 8 Videovans door jongeren bekeken: 'Zombies zijn voor het hele gezin'. *Het Parool* (Goochem-pagina), 15 maart 1984.
- 9 Met onderzoekgegevens kan ik deze stelling niet staven, want de laatste inhoudsanalyse vond meer dan tien jaar geleden plaats (vgl. Bouwman & Stappers, 1984).
- 10 Wie en wat op de Nederlandse televisie. *De Volkskrant*, 28 augustus 1995.
- 11 'Een stervende op straat laten we niet snel zien'. *De Volkskrant*, 28 juli 1995.
- 12 Persoonlijke communicatie, prof. dr. H. Wilke (7 juni 1995).
- 13 Tv-geweld is niet te stuiten. *Haagsche Courant*, 27 februari 1993.
- 14 Deze studie wordt aangehaald in een artikel uit *Der Spiegel* (zie noot 7).
- 15 Zie bijvoorbeeld: Dood en geweld komt in bijna elk sprookje terug. *De Volkskrant*, 22 december 1993. Hierin zegt H. Vester, voorzitter van de Nederlandse Video Detaillisten Organisatie (NVDO), in reactie op een oproep van Hirsch Ballin om zelfbeheersing te tonen met het aanbod van geweld: 'Dat gezeur over de invloed van televisie en films op eventueel gewelddadig gedrag van kinderen lijkt nooit op te houden. Ik bedoel: (...) de thema's dood en geweld komen zo'n beetje in elk sprookje terug. En is de Bijbel geen gewelddadig boek? Zou Hirsch Ballin de distributie van dit boek ook willen terugdringen?'
- 16 *Filmkeuring en videoverlichting*. Brief van de ministers van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Justitie. Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 23001, nr. 1. Rijswijk, 22 januari 1993.

LITERATUUR

- Bandura, A.** (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Barlow, G., & Hill, A.** (1985). *Video violence and children*. London: Hodder & Stoughton.
- Beerekamp, H.** (1993). Filmkeuring maakt plaats voor zelfregulering. *NRC Handelsblad*, 25 januari 1993.
- Beerekamp, H.** (1995). Net niet verpletterd door een trein: klassieke beelden uit de 100-jarige filmgeschiedenis. *NRC Handelsblad*, 25 augustus 1995.
- Beunders, H.** (1995). Videogeweld verbieden is zinloos. *De Volkskrant* (Forum-pagina), 18 mei. Verbod geweldsvideo's is onzinnig voorstel. *De Volkskrant*, 20 mei 1995.
- Bouwman, H., & Stappers, J.G.** (1984). The Dutch Violence Profile: A replication of Gerbner's Message System Analysis. In G. Mileschek, K.E. Rosengren & J. Stappers (Eds.), *Cultural indicators: An international symposium* (pp. 113-128). Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Buere, P. van (1993). Filmkeuring: De stille afocht is geblazen. *De Volkskrant*, 20 februari 1993.
- Burg, J. van der, & Heuvel, J.H.J. van den (1991). *Film en overheidsbeleid: van censuur naar zelfregulering*. 's-Gravenhage: SDU.
- Cantor, J. (1991). Fright responses to mass media productions. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Responding to the screen: Reception and reaction processes* (pp. 169-197). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cantor, J., & Reilly, S. (1982). Adolescents' fright reactions to television and films. *Journal of Communication*, 32(1), 87-99.
- Comstock, G., & Paik, H. (1991). *Television and the American child*. San Diego: Academic Press.
- Cooper, J., & Mackie, D. (1986). Video games and aggression in young children. *Journal of Applied Social Psychology*, 16, 726-744.
- Dibbets, K. (1993). *Sprekende films: de komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933*. Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever.
- Drabman, R.S., & Thomas, M.H. (1974). Does media violence increase children's tolerance of real-life violence? *Developmental Psychology*, 10, 418-421.
- Ekman, P., Liebert, R.M., Friesen, W.V., Harrison, R., Zlatchin, C., Malmström, E.J., & Baron, R.A. (1972). Facial expressions of emotion while watching televised violence as predictor of subsequent aggression. In E.A. Rubinstein, G.A. Comstock & J.P. Murray (Eds.), *Television and social behavior*; Vol. 5 (pp. 22-58). Washington, DC: US Government Printing Office.
- Funk, J.B. (1993). Video games. *Adolescent Medicine: State of the Art Reviews*, 4, 589-598.
- Gageldonk, P. van (1995). Met je neus boven op de dood: Nederlandse tieners over geweldsvideo's. *Nieuwe Revu*, 19-26 juli, pp. 28-35.
- Groebel, J. (1981). Vielseher und Angst: Theoretische Überlegungen und einige Längsschnittergebnisse. *Fernsehen und Bildung*, 15, 114-136.
- Hearold, S. (1986). A synthesis of 1045 effects of television on social behavior. In G. Comstock (Ed.), *Public communication and behavior*, Vol. 1 (pp. 65-133). New York: Academic Press.
- Heuvel, J.H.J. van den (1993). Laatste dagen van de filmkeuring zijn geteld. *NRC Handelsblad*, 6 februari 1993.
- Knulst, W.P. (1989). *Van vaudeville tot video: een empirische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Liebert, R.M. (1974). Television and children's aggressive behavior: Another look. *American Journal of Psychoanalysis*, 34, 99-107.
- Lierop, P. van (1995). Filmkeuring wordt eerder uitgebreid dan afgeschaft. *Haagsche Courant*, 12 mei.
- Linz, D., Donnerstein, E., & Penrod, S. (1984). The effects of long term exposure to violence against women. *Journal of Communication*, 34, 130-147.
- Linz, D., Donnerstein, E., & Penrod, S. (1988). Effects of long-term exposure to violent and sexually degrading depictions of women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 758-768.
- Medved, M. (1993). *Hollywood vs America*. Zondervan: Harper-Collins.
- Nikken, P. (1995). Geweldvideo's voor de jeugd? *Jeugd en Samenleving*, 25, 468-475.
- Paik, H., & Comstock, G. (1994). The effects of television violence on anti-social behavior: A meta-analysis. *Communication Research*, 21, 516-546.
- Plagens, P., Miller, M., Foote, D., & Yoffe, E. (1991). Violence in our culture. *Newsweek*, pp. 46-52 (1 april).
- Raad van Toezicht (1990). *Jeugd en video: een afronding. Evaluatieverslag Raad van Toezicht*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Ramdharie, S. (1995). 'Echt dood, dat is pas spannend'. *De Volkskrant*, 5 april.
- Rek, W. de (1995). 'Zijn we hier eigenlijk niet te jong voor?' Twaalfjarige krijgt zó gruwelfilms mee. *Utrechts Nieuwsblad*, 8 mei.
- Rosenbaum, R. (1979). Gooseflesh. *Harpers Magazine*, september-nummer, pp. 86-92.
- Schutte, N.S., Malouff, J.M., Post-Gorden, J.C., & Rodasta, A.L. (1988). Effects of playing video games on children's aggressive and other behaviors. *Journal of Applied Social Psychology*, 18, 454-460.
- Short, J., & Zaw, K.M. (1994). Video nasties: The development of mental illness in childhood and

- adolescence by exposure to horror media. A review of current literature and a case study. *ACCP Review & Newsletter*, 16, 183-189.
- Silvern, S.B., & Williamson, P.A. (1987). The effects of video game play on young children's aggression, fantasy, and prosocial behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 8, 453-462.
- Snoeijen, M. (1994). 'Soms wil je een verhaal, soms gewoon slachten'. *NRC Handelsblad*, 8 februari.
- Snoeijen, M. (1995). Terpstra overlegt met videotheken over geweldfilms. *NRC Handelsblad*, 11 mei.
- Strasburger, V.C. (1995). *Adolescents and the media: Medical and psychological impact* (Developmental Clinical Psychology and Psychiatry, Vol. 33). Thousand Oaks: Sage.
- Tamborini, R., Stiff, J., & Heidel, C. (1990). Reacting to graphic horror: A model of empathy and emotional behavior. *Communication Research*, 17, 616-640.
- Tamborini, R. (1991). Responding to horror: Determinants of exposure and appeal. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Responding to the screen: Reception and reaction processes* (pp. 305-328). Hillsdale: Erlbaum.
- Vliegthart, M. (1995). Niemand zou geweldvideo's mogen zien. *De Volkskrant* (Forumpagina), 13 mei.
- Voort, J.P.M. van der, Grundmeijer, H.G.L.M., & Hendrick, J.M.A. (1995). NHG-NIPO-enquête 'Huisarts en zinvol handelen'. *Huisarts en Wetenschap*, 38, 351-354.
- Voort, T.H.A. van der (1982). De onschuld van televisiegeweld. *Intermediar*, 18 (2 april), 1-5.
- Voort, T.H.A. van der (1990). *De invloed van televisiegeweld*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Voort, T.H.A. van der (1993). Berichtgeving. In U. Rosenthal & J. de Vries (red.), *Nederland en de Golfoerisis: politiek, media, terreur* (pp. 77-90). Arnhem: Gouda Quint.
- Wood, W., Wong, F.Y., & Chachere, J.G. (1991). Effects of media violence on viewers aggression in unconstrained social interactions. *Psychological Bulletin*, 109, 371-383.

Wat kinderen leuk vinden aan tekenfilms

Dit artikel is een kort verslag van een onderzoek naar de kwaliteitsbeoordeling van tekenfilms door kinderen. Deskundigen en ouders hebben hun mening over hoe kindertelevisie eruit zou moeten zien; in dit onderzoek is een begin gemaakt met het inventariseren van wat kinderen zelf vinden. 182 kinderen van acht tot en met twaalf jaar hebben fragmenten van tekenfilms bekeken en vervolgens een vragenlijst ingevuld.

Na statistische bewerking van de gegevens blijken alle kinderen tekenfilms leuk te vinden, ongeacht sekse, leeftijd of gezinscultuur. Zij beoordelen tekenfilms op ten minste acht criteria: beeld, geluid, identificatie, spanning, humor, interessant, actie en leerzaamheid. Vier van deze criteria - humor, spanning, beeld en interessant - voorspellen het best het eindoordeel. Er blijkt geen verschil te bestaan tussen jongens en meisjes in het gebruik van de beoordelingscriteria. Leeftijd is wel van invloed: kinderen van acht en negen jaar scoren over het algemeen significant hoger dan kinderen van elf en twaalf jaar. Leeftijd en gezinscultuur spelen een rol bij de beoordelingscriteria, met name humor en inhoud. Onderzoek naar deze relaties is wenselijk.

Inleiding

Ouders zijn veelal bezorgd over de schadelijke invloed van programma's op kinderen. Vooral geweldfilms moeten het ontgelden en daarmee ook gewelddadige tekenfilms. De Kinderkast publiceerde in 1994 onderzoeksbevindingen over de kwaliteit van kindertelevisie. De onderzoekspopulatie bestond, zoals men kan verwachten, uit ouders. Volgens ouders hangt de kwaliteit van kindertelevisie af van de begrijpelijkheid van kindertelevisie. Begrijpelijkheid heeft betrekking op de ondertiteling, verstaanbaarheid en synchroniteit van beeld en geluid. Verder is nog steeds volgens ouders de esthetiek van het getoonde van belang. Andere kwaliteitscriteria zijn mogelijke nuttige effecten, ontspanning, originaliteit, kindvriendelijkheid, humor, betrokkenheid, realisme, spanning, diepgang en herkenbaarheid. Uiteraard maken ouders bij de beoordeling van kwaliteit onderscheid tussen verschillende typen programma's. Aan educatieve programma's worden meer en aan tekenfilms minder eisen gesteld. Opvallend is dat wel de mening van ouders wordt gevraagd en (nog) niet die van kinderen. Het oor-

deel van ouders is vaak maatgevend voor het kijkgedrag van kinderen, niet alleen thuis, maar ook in onderzoek.

In dezelfde periode dat het Kinderkast-onderzoek werd uitgevoerd, hebben we een kleinschalig exploratief onderzoek verricht naar de beoordeling van bepaalde programma's, in het bijzonder tekenfilms, door kinderen. Ons onderzoek bouwt voort op onderzoek van Reniers (1992). Centrale vragen in het onderhavige onderzoek zijn:

- Welke subjectieve kwaliteitscriteria hanteren kinderen bij de beoordeling van tekenfilms?
- Hanteren jongens en meisjes, jongere en oudere kinderen en kinderen met een verschillende gezinscultuur andere criteria?
- Welke subjectieve kwaliteitscriteria voorspellen het uiteindelijke oordeel over tekenfilms?

In dit artikel zullen we aandacht besteden aan de achtergrond van dit onderzoek en de voornaamste resultaten rapporteren.

Kwaliteit van kindertelevisieprogramma's

De Werkgroep Jeugd van de Publieke Omroep (1993) heeft zich sterk gemaakt voor kwalitatieve verbetering van jeugdprogramma's. De Mediawet stelt nauwelijks eisen aan kinder-, jongeren- of jeugdprogramma's. Ook omroepen lijken zich weinig in te spannen om een kwalitatief aantrekkelijk aanbod van programma's voor kinderen en jeugdigen te realiseren. Het beleid van de publieke en commerciële omroepen ten aanzien van kinderen- en jongerentelevisie is nauwelijks ontwikkeld. Enkele betrokken programmamakers proberen binnen de aan hen opgelegde beperkte randvoorwaarden een relatief goed aanbod te realiseren. Andere programmamakers laten zich alleen leiden door kijkcijfers en het concept 'meer van hetzelfde' (Snoek, 1994).

De Werkgroep Jeugd (1993) gaat ervan uit dat televisie een socialiserende rol heeft. Televisie speelt een rol bij de cognitieve, emotionele en persoonlijkheidsontwikkeling van kinderen. Daarbij moet het plezier dat kinderen beleven aan het kijken van televisie, en dus ook van tekenfilms, niet uit het oog worden verloren. Uiteraard speelt voor de werkgroep Jeugd de overweging een rol dat een substantieel deel van de programma's van de commerciële omroepen voor kinderen uit tekenfilms bestaat. Ook de kindertelevisieprogramma's van de publieke omroepen moeten een redelijke doelgroep bereiken en ook daar probeert men dit te realiseren door tekenfilms te programmeren. Daarbij komt dan wel de vraag op wat nu kwalitatief goede tekenfilms zijn.

De vraag naar kwaliteit laat zich moeilijk beantwoorden. Er bestaan geen ISO-normen voor programma's. Wetenschappers, ouders, pedagogen en kinderen denken verschillend over wat een goed of slecht programma of tekenfilm is.

Wetenschappers definiëren kwaliteit veelal in termen van invloeden op socialisatie, ouders zijn gepreoccupeerd met schadelijke gevolgen en kinderen, ja dat weten we niet. Kinderen wordt vaak niet naar hun oordeel gevraagd.

Bestaand onderzoek

Toch is er enig onderzoek bekend waarin aandacht wordt besteed aan de kwaliteitsnormen die kinderen hanteren bij het beoordelen van televisieprogramma's. Gunter, McAleer en Clifford (1991) vroegen zich af wat kinderen van televisie vinden. Om hier inzicht in te krijgen hebben ze kwalitatief onderzoek verricht onder 384 jongeren tussen zeven en zestien jaar, woonachtig in de buitenwijken van Londen. Door middel van ongestructureerde interviews werden vragen gesteld over televisie in het algemeen (aantal toestellen, video e.d.), kijkgedrag en wie bepaalt waarnaar gekeken wordt. Vervolgens werd gevraagd naar attitude ten aanzien van bepaalde programma's. Ten slotte werden fragmenten van programma's getoond en de reacties van kinderen daarop besproken. Een deel van deze kinderen (24) kreeg tekenfilms te zien. Voor deze kinderen is, als het gaat om de aantrekkelijkheid van tekenfilms, de animatie, de kleur of de humor van belang. Ook de fantasie-elementen, die tekenfilms zo uniek maken, spelen een rol bij de aantrekkelijkheid van tekenfilms. Vroeger werd wel verondersteld dat kinderen geen onderscheid maken tussen fantasie c.q. fictie en werkelijkheid (Gerbner & Gross, 1976; Bouwman, 1987), maar het is genoegzaam vastgesteld dat kinderen heel goed in staat zijn om fictie en werkelijkheid te scheiden (Van der Voort, 1982). Ook uit het onderzoek van Gunter, McAleer en Clifford (1991) blijkt dat kinderen duidelijk onderscheid maken tussen verschillende genres.

Dat sluit echter niet uit dat kinderen zich identificeren met figuren uit tekenfilms. Identificatie met de underdog is reden voor humor, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij *Tom & Jerry*. Ook de vaste verhaalstructuur draagt bij aan identificatie en fascinatie. Het verhaal moet echter niet voorspelbaar zijn, speciale effecten worden gewaardeerd, maar niet als vervanging van een inhoudelijk goed en duidelijk gestructureerd verhaal. Wat dit verder inhoudt wordt niet nader toegelicht door Gunter, McAleer en Clifford (1991).

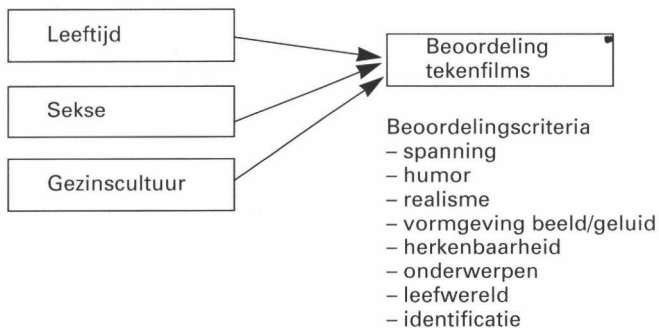
Reniers (1992) heeft - gebaseerd op het onderzoek van Gunter, McAleer en Clifford - geprobeerd nader aan te geven op welke criteria kinderen televisieprogramma's beoordelen, met name de genres animatie, drama, informatie en show. Het gaat dan om de aantrekkelijkheid van deze genres. Reniers heeft zich beperkt tot onderzoek onder 49 negenjarigen. Voor tekenfilms komt Reniers tot de conclusie dat de volgende factoren een belangrijke rol spelen: actie en spanning, humor en fantasie, technieken als trucage, tekenstijl en geluidseffecten, en de voorspelbaarheid van de plot. Schorb, Petersen en Swoboda (1992)

ondervroegen 1032 kinderen over dezelfde onderwerpen. Hun resultaten bevestigen de bevindingen van Reniers. Naast de eerder genoemde zaken speelt ook een rol of de serie net is uitgebracht, maar ook herkenbaarheid.

Leeftijd speelt ook een rol, oudere kinderen vinden sommige tekenfilms kinderachtig. Naast leeftijd maakt het ook een verschil of het om jongens en meisjes gaat. Voor jongens zou actie en spanning vooral van belang zijn, voor meisjes herkenbaar realisme. Ook leeftijdsverschillen zouden een rol spelen, bijvoorbeeld bij de angstdrempel die kinderen hanteren bij de beoordeling van geweld. Leeftijd zou ook een rol spelen bij de beoordeling van het (ontbreken van) ondertitels bij tekenfilms. Negenjarigen zouden af en toe problemen hebben met de snelheid van de ondertiteling. Theunert, Pescher, Best en Schorb (1992) vonden in onderzoek dat jongere kinderen voorkeur hebben voor sprookjesachtige en fantasierijke tekenfilms, oudere kinderen houden meer van realistische tekenfilms.

'Gezinscultuur' duidt op de verschillende aspecten binnen het gezin die tezamen de culturele achtergrond van het kind bepalen (Ros, 1989). Het leek ons zinvol deze variabele toe te voegen, omdat we verwachten dat ouders uit hogere sociaal-culturele klassen eerder met hun kinderen meekijken dan ouders uit andere klassen. De culturele bagage van ouders stelt hen daarnaast in staat om inhoudelijk te reageren en mogelijk een (relativerend) oordeel over de tekenfilm te geven. Men gaat ervan uit dat de opvattingen van kinderen hierdoor beïnvloed worden.

Gezien deze bevindingen zijn we tot het volgende onderzoeksmodel gekomen.

FIGUUR 1
Conceptueel model.

De kwaliteitscriteria die uit literatuuronderzoek naar voren komen zijn spanning (Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992; Theunert, Pescher, Best & Schrob, 1991), humor (Gunter, McAleer & Clifford, 1991; Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992), realisme (Gunter, McAleer & Clifford, 1991; Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992; Theunert, Pescher, Best & Schrob, 1991), vormgeving beeld en geluid (Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992), herkenbaarheid van gebeurtenissen (Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992), herkenbaarheid van het soort onderwerpen dat aanbod komt (Gunter, McAleer & Clifford, 1991, Reniers, 1992), relatie tot leefwereld van doelgroep (Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992; Theunert, Pescher, Best & Schrob, 1991) en de mogelijkheid van identificatie met figuren uit de tekenfilms (Gunter, McAleer & Clifford, 1991; Reniers, 1992; Schorb, Petersen & Swoboda, 1992). Deze criteria, die veelal op basis van kwalitatief onderzoek zijn verkregen, staan in het onderhavige onderzoek centraal. Het betreft een exploratief onderzoek. Het doel is om meer inzicht te krijgen in de relatie tussen zaken die kinderen waarderen in tekenfilms en hun uiteindelijk oordeel over die tekenfilm.

Onderzoeksopzet

In het onderhavige exploratieve onderzoek richten we ons op de leeftijdsgroep van acht tot en met twaalf jaar, ofwel leerlingen uit groep vijf tot en met acht. Deze leeftijdsgroep kijkt relatief veel naar televisie. Hun voorkeur gaat uit naar tekenfilms, maar nog niet naar programma's voor volwassenen. Drie basisscholen uit het westen van het land zijn gevraagd mee te werken aan het onderzoek. Er werden 182 kinderen bereikt. In het onderzoek zijn we nagegaan of resultaten per school verschillend waren. Dit zou kunnen duiden op invloed van school, maar in bredere zin ook voor de invloed van de 'omgeving'. We zullen op de mogelijke invloed van de scholen op de resultaten terugkomen bij de bespreking van de resultaten.

Er is min of meer gekozen voor een pseudo-experimentele opzet. Kinderen kregen voordat ze een enquête moesten invullen vier fragmenten te zien van vier verschillende tekenfilms. Ieder fragment duurde drie minuten. Het betrof een avonturen-tekenfilm (*Scooby Doo*), een vergelijkbare tekenfilm die echter meer geweld bevat (*Teenage Mutant Ninja Turtles*), een vriendelijke tekenfilm (*Donald Duck*) en een film die zowel humor als geweld bevat (*Tom & Jerry*). Na het zien van de vier tekenfilmfragmenten werd een vragenlijst, in groepsverband, ingevuld. De kinderen kregen dus vier tekenfilm te zien, waarna hun mening over een tekenfilm werd gevraagd. De formuleringen in de vragenlijsten waren identiek voor alle tekenfilms. Echter in de voorgelegde stellingen werd telkens de naam van één van de vier de getoonde tekenfilm gebruikt. De vra-

genlijst is vooraf gepretest. Er is vooraf veel zorg besteed aan de eenvoud en aantrekkelijkheid van de vragenlijst. De afname van de vragenlijst leverde op geen van de scholen problemen op.

De vragenlijst bevat vragen over achtergronden van de kinderen, kijkgedrag in het algemeen en kijkgedrag ten aanzien van tekenfilms. Tevens zijn veertien uitspraken voorgelegd, afkomstig uit een index die gezinscultuur meet (Ros, 1989). Het betreft uitspraken als 'ben je lid van de bibliotheek', 'ben je lid van een sportclub', 'vinden je ouders een goede opleiding belangrijk'. Kinderen konden al dan niet instemmen met deze uitspraken. Hun scores zijn gesommeerd en vervolgens is onderscheid gemaakt naar kinderen die hoog (≥ 13), midden (12) en laag (≤ 11) scoren op deze index. Elke groep omvat ongeveer een derde van de respondenten.

Vervolgens kwamen in de vragenlijst de verschillende beoordelingscriteria, zoals humor en spanning, aan bod. Per beoordelingscriterium zijn telkens drie positieve en drie negatieve stellingen aan de kinderen voorgelegd. Hoewel uit onderzoek en theorie acht criteria naar voren komen, hebben we gemeend een aantal wat nader te moeten preciseren. Uiteindelijk komen we dan op de volgende twaalf criteria: spanning, humor, realisme, vormgeving beeld en geluid, herkenbaarheid gebeurtenissen (waarbij we onderscheid maken tussen leerzaamheid en belangrijkheid), herkenbaarheid onderwerpen, relatie tot leefwereld en identificatie met figuren uit tekenfilms. Voor deze twaalf criteria zijn in totaal 72 stellingen aan de kinderen voorgelegd, met de antwoordcategorieën 'ja, dat is zo', 'dat is soms wel en soms niet zo' en 'nee, dat is niet zo'. Ten slotte is aan de kinderen gevraagd of ze de tekenfilms die ze hadden gezien, wilden beoordelen door middel van een rapportcijfer. Dit cijfer geldt als een indicatie voor het oordeel over de kwaliteit van de tekenfilm (zie voor de volledige vragenlijst Snoek, 1994).

Schaalconstructie beoordelingscriteria

Voor elk beoordelingscriterium is nagegaan of op basis van de zes stellingen een unidimensionele en homogene schaal opgesteld kon worden. Daartoe zijn factor- en betrouwbaarheidsanalyses uitgevoerd. Idealiter zouden we 12 unidimensionele en homogene schalen hebben kunnen construeren¹. Uit de resultaten van factor- en betrouwbaarheidsanalyse blijken de volgende schalen aan de criteria van unidimensionaliteit en betrouwbaarheid (Cronbach's alfa $\geq .65$) te voldoen, namelijk:

- 1 spanning (één dimensie, eigen waarde 2.90, 48% verklaarde variantie, alfa =.81);
- 2 humor (één dimensie, eigen waarde 3.39, 56% verklaarde variantie, alfa =.84);
- 3 leerzaamheid (één dimensie, eigen waarde 2.42, 40% verklaarde variantie, alfa =.70);

4 geluid (één dimensie, eigen waarde 2.99, 50% verklaarde variantie, $\alpha = .82$).

Niet in alle gevallen konden de zes oorspronkelijke stellingen in de uiteindelijk te construeren schaal opgenomen worden.

Identificatie levert twee schalen op, die beide homogeen zijn. De items die bedoeld waren de identificatieschaal te vormen, omvatten eigenlijk twee begrippen, namelijk:

5 waardering voor de acties van de hoofdpersoon (Ik vind... dapper) (eigen waarde 2.69, 45% verklaarde variantie, $\alpha = .68$);

6 identificatie (Ik zou wel willen lijken op) (eigen waarde 1.03, 17% verklaarde variantie, $\alpha = .65$).

De items die de waardering voor de vormgeving van het beeld zouden meten, leveren twee factoren op waarvan er slechts een homogeen is (eigen waarde 2.46, 41% verklaarde variantie, $\alpha = .75$). De eerste meet daadwerkelijk de waardering voor de vormgeving van het beeld, zoals kleur en de manier waarop de tekenfilm getekend is (7). De andere niet homogene schaal bleek te meten of tekenfilms realistisch zijn (8) (eigen waarde 1.04, 17.4% verklaarde variantie, $\alpha = .06$).

De waardering voor thema's en onderwerpen die centraal staan in de tekenfilm levert ook twee schalen op, waarvan er maar een homogeen is. Hetzelfde geldt voor de mate waarin kinderen het idee hebben dat de tekenfilm op hen als doelgroep is toegesneden. We zullen hier kort nader op ingaan.

De schaal 'onderwerpen' wordt uitgesplitst in:

9 interessant (de onderwerpen wekken de interesse van de kinderen) (2.30 eigen waarde, 38% verklaarde variantie, $\alpha = .72$);

10 kennis over het onderwerp ($\alpha = .42$).

Voor doelgroepen worden vergelijkbare resultaten behaald. De ene schaal is wel homogeen, de andere niet. De homogene schaal 'seksegerichtheid' duidt erop of programma's specifiek voor jongens of voor meisjes bedoeld zijn (1.87 eigen waarde, 31% verklaarde variantie, $\alpha = .69$). De andere schaal is eerder gericht op segmentatie naar leeftijd, dat wil zeggen of respondenten het waarderen dat een programma specifiek voor een bepaalde leeftijdsgroep is bedoeld (1.25 eigen waarde, 21% verklaarde variantie, $\alpha = .34$). Alleen de schalen die aan de eis van betrouwbaarheid voldoen zijn in het onderzoek verder meegenomen.

De operationalisering die betrekkingen hadden op realisme, belangrijkheid, begrijpelijkheid en meeleven voldeden niet aan één of aan beide criteria. Deze beoordelingscriteria zijn dan ook bij de verdere analyse buiten beschouwing gebleven.

Uiteindelijk zijn acht schalen geconstrueerd met de labels: 1 actie (range 3-9), 2 identificatie (3-9), 3 spanning (5-15), 4 humor (6-18), 5 interessant (4-12), 6 leer-

zaamheid (6-18), 7 waardering beeld (4-12) en 8 waardering geluid (6-18). De scores op deze schalen zijn normaal verdeeld, hoewel enkele schalen een lichte neiging tot scheefheid hebben. Met name hogere scores komen meer voor. Kinderen zijn geneigd om zaken positief te waarderen.

Resultaten

De kinderen vinden het leuk om televisie te kijken, slechts 3% (N=182) vindt het niet leuk. Ook het kijken naar tekenfilms wordt door 92% van de kinderen leuk gevonden. De gemiddelde waardering voor de vertoonde tekenfilms was 7.8. Slechts 15% van de kinderen beoordeelde deze tekenfilms met een 5 of minder, 67% met een 8 of meer. Zoals al eerder gesteld, kinderen zijn eerder geneigd hun waardering ook in hoge cijfers uit te drukken. De gemiddelde waardering voor de vier tekenfilms is gegeven in tabel 1.

Op basis van een one-way variantie-analyse zijn we nagegaan of een van de tekenfilms afwijkend werd beoordeeld. Variantie-analyse gaf aan dat er een verschil in scores bestaat tussen de verschillende tekenfilms ($F = 8.41$, $df = 3$, $p \leq .01$). Dit verschil was te herleiden tot de beoordeling van de *Turtles*, die blijkens F-toets significant afwijkt van de score van elk van de andere tekenfilms.

TABEL 1
De gemiddelde beoordeling van de verschillende tekenfilms.

Titel	Karakter	Gem. beoordeling
Scooby Doo	avonturen	7.7
Donald Duck	humoristisch	8.6
Teenage Mutant Ninja Turtles	gewelddadig	6.6
Tom & Jerry	gewelddadig en humoristisch	8.4

Beoordelingscriteria naar geslacht, leeftijd en gezinscultuur

We zijn allereerst nagegaan of verschillen in beoordeling herleid kunnen worden tot geslacht, leeftijd of gezinscultuur.

Wat betreft het totaaloordeel over de tekenfilms is er geen significant verschil (t-toets) gevonden tussen meisjes of jongens. Er is wel een verschil in de beoordeling tussen jongens en meisjes voor individuele tekenfilms. Jongens waarderen *The Turtles* aanzienlijk positiever (gemiddeld 7.5), dan meisjes (gemiddeld 5.2). Jongens en meisjes verschillen niet als zij gebruik maken van beoordelingscriteria bij tekenfilms. Bij een toets op verschillen in scores op de beoordelingscriteria worden geen verschillen gevonden. Hoewel er dus een verschil in beoorde-

ling bestaat tussen jongens en meisjes bij *The Turtles* is deze niet te herleiden tot een ander gebruik van de beoordelingscriteria.

Er is geen verschil gevonden tussen verschillende leeftijdsgroepen bij de beoordeling van de tekenfilms door middel van rapportcijfers. Leeftijd speelt bij een overall-beoordeling blijkbaar geen rol. Er zijn wel verschillen gevonden bij de beoordelingscriteria. In tabel 2 zijn tevens in de laatste kolom de resultaten gegeven van een toets op verschillen tussen leeftijdsgroepen. Allereerst wordt weergegeven welke leeftijdsgroepen significant van elkaar verschillen. In het geval van het beoordelingscriterium actie verschillen achtjarigen significant in hun oordeel van elf- en twaalfjarigen. Met andere woorden, bij achtjarigen scoren tekenfilms significant hoger op het criterium actie dan bij elf- en twaalfjarigen. De bijbehorende F-waarde is 4.50, $df = 4.169$, $p \leq .001$. In tabel 2 is telkens per leeftijdscategorie aangegeven van welke andere leeftijdscategorieën deze verschillen. De scores voor verschillende leeftijdscategorieën nemen over het algemeen vrijwel lineair af. De verschillen zijn echter niet heel sterk. De enige uitzonderingen vormen spanning en vormgeving beeld en geluid, waar de beoordeling respectievelijk eerder een curvilineaire relatie, geen relatie en een golfbeweging laat zien. Enkelvoudige regressieanalyse levert voor alle beoordelingscriteria, behalve vormgeving beeld, een zwakke lineaire relatie op met leeftijd. Doorgaans ligt de verklaarde variantie rond 10%.

Kinderen van acht of negen jaar kennen over het algemeen significant hogere scores toe dan kinderen van elf of twaalf jaar. Kinderen van tien jaar behoren de ene keer bij de ene, de andere keer bij de andere leeftijdscategorie (zie tabel 2). We kunnen hieruit voorzichtig de conclusie trekken dat een verandering in beoordeling zich geleidelijk voltrekt. Blijkbaar neemt de waardering voor tekenfilms langzaam af. Voor het ene kind komt dat moment wat eerder dan voor een ander. Opvallend daarbij is dat de waardering voor de vormgeving van het getoonde vrij stabiel scoort. In mindere mate geldt dat ook voor het geluid.

TABEL 2

Versillen naar leeftijd voor verschillende beoordelingscriteria.

	8-jarigen	9-jarigen	10-jarigen	11-jarigen	12-jarigen	Toets op verschillen tussen leeftijdsgroepen
actie	7.26	6.96	6.71	5.9	5.86	8-11,12,F=4.50, $df = 4.169$, $p \leq .001$
identificatie	5.71	5.48	4.51	4.66	3.86	8-10,11,12;9-11;10-11,F=4.30, $df = 4.169$, $p \leq .01$
spanning	12.23	11.89	11.34	10.47	12.23	8-11,12;9-11,12,F=4.14, $df = 4.162$, $p \leq .01$
humor	15.62	14.12	13.29	12.93	11.00	8-9,10,11,12;9-12,F=5.75, $df = 4.162$, $p \leq .001$
interessant	10.36	9.88	9.55	9.00	8.67	8-11,12;9-11,F=3.13, $df = 4.161$, $p \leq .05$
leerzaamheid	13.31	11.80	11.50	10.69	9.83	8-9,10,11,12,F=5.60, $df = 4.159$, $p \leq .001$
beeld	11.07	10.89	10.97	10.29	11.20	8-11, F=1.37, $df = 4.161$, $p \leq .05$
geluid	15.36	14.21	14.68	13.44	13.83	8-11, F=2.4, $df = 4.157$, $p \leq .05$

Op basis van t-toetsen zijn we nagegaan of gezinscultuur van invloed is op de beoordelingscriteria. We hebben daarbij alleen kinderen met een 'hoge' en een 'lage' gezinscultuur vergeleken. Voor de schalen actie, identificatie, spanning, vormgeving, beeld en geluid en leerzaamheid blijkt er geen verschil te bestaan tussen de twee groepen. Geen van de t-toetsen indiceert significante verschillen. Dat is wel het geval voor humor ($t = -2.99, p \leq .05$) en de mate waarin men de onderwerpen die behandeld worden interessant vindt ($t = -2.50, p \leq .01$). De kinderen met een lage gezinscultuur scoren significant lager dan de groep met een hogere gezinscultuur. Dit is een opvallend resultaat. Inhoudelijke beoordeling speelt schijnbaar een wisselende rol voor kinderen met een verschillende culturele achtergrond.

Concluderend kunnen we stellen dat er geen verschil is tussen jongens en meisjes wanneer het gaat om het gebruik van de beoordelingscriteria, maar dat dit verschil wel gevonden wordt voor leeftijd. Gezinscultuur speelt slechts bij twee beoordelingscriteria een rol: humor en de mate waarin de tekenfilm inhoudelijk interessant moet zijn. Het is de vraag of deze resultaten beïnvloed worden door de keuze van de verschillende scholen.

De resultaten gecontroleerd voor de school

De keuze voor de verschillende scholen kan van invloed zijn geweest op onze resultaten. Daarom leek het ons zinvol om na te gaan of de resultaten bepaald worden door de school. In die zin kan de school ook gezien worden als een afspiegeling van de cultuur waarbinnen de school geplaatst kan worden. Opvallend is het dat er een significant ($F = 9.91, p \leq .001, df = 2, 179$) verschil bestaat in het totaaloordeel over de tekenfilms tussen de twee scholen uit de ene plaats (respectievelijk 8.66 en 8.09) en de derde school uit de andere plaats (6.81). Ook voor vrijwel alle beoordelingscriteria is er sprake van significante verschillen (zie tabel 3). De kolom 'Verschillen tussen scholen' geeft steeds weer welke school significant van de andere verschilt. Zo scoren kinderen van school B significant hoger op het actie criterium dan kinderen van school C. Over het algemeen scoort school B hoger dan A en die weer hoger dan C. Opvallend is daarbij dat de verschillen tussen school B en C vaak significant zijn en tussen school A en B uit dezelfde gemeenschap niet. Hierna gaan we dieper in op de verschillen tussen de criteria waarop de tekenfilms scoren.

TABEL 3

Verschillen naar school voor verschillende beoordelingscriteria.

	School A	School B	School C	Verschillen tussen scholen
actie	6.59	6.95	6.31	B-C, $F = 2.37$, $df = 2, 173$, ns
identificatie	4.95	5.60	4.26	B-A/C, $F = 9.58$, $df = 2, 173$, $p \leq .001$
spanning	11.57	11.86	10.54	A/B-C, $F = 4.37$, $df = 2, 166$, $p \leq .05$
humor	14.05	14.45	12.80	B-C, $F = 4.06$, $df = 2, 166$, $p \leq .05$
interessant	9.58	10.14	9.04	B-C, $F = 5.18$, $df = 2, 165$, $p \leq .01$
leerzaamheid	11.20	12.97	10.40	B-A/C, $F = 16.18$, $df = 2, 163$, $p \leq .001$
beeld	11.09	11.12	10.08	A/B-C, $F = 6.81$, $df = 2, 165$, $p \leq .01$
geluid	14.73	14.88	13.11	A/B-C, $F = 6.22$, $df = 2, 161$, $p \leq .01$

De beoordelingscriteria van de tekenfilms

Het ligt min of meer voor de hand dat bepaalde tekenfilms op bepaalde criteria goed scoren. Actie komt uiteraard meer voor in gewelddadige tekenfilms, in casu *Teenage Mutant Ninja Turtles* en *Tom & Jerry*, en humor in grappige tekenfilms, namelijk *Donald Duck* en *Tom & Jerry*. Verschillen tussen de tekenfilms zijn voor de andere criteria, zoals identificatie, spanning, leerzaamheid en vormgeving beeld niet of in het geval van vormgeving geluid nauwelijks significant. Opvallend is de overwegend negatieve beoordeling van *Teenage Mutant Ninja Turtles*. De oorzaak hiervoor ligt zoals we eerder hebben beschreven in de negatieve beoordeling van *The Turtles* door meisjes. Opvallend is dat er op geen van de andere criteria een verschil in beoordeling bestaat voor de verschillende tekenfilms.

TABEL 4

Verschillen in beoordeling van de tekenfilms.

	Scooby Doo	Donald Duck	Teenage Turtles	Tom & Jerry	Significante verschillen tussen tekenfilms
actie	6.26	6.52	7.23	6.68	T-SD, DD $F = 2.61$, $df = 3, 172$, ns
humor	14.28	14.87	11.15	14.81	T-SD, T&J, DD $F = 14.48$, $df = 3, 165$, $p \leq .001$
interessant	9.69	10.16	8.81	9.95	T-SD, T&J, DD $F = 4.21$, $df = 3, 164$, $p \leq .01$
geluid	14.47	13.30	14.66	14.93	DD-T, T&J, $F = 2.76$, $df = 3, 160$, $p \leq .05$

Hoe hangt de beoordeling van de verschillende aspecten samen met de uiteindelijke totaalbeoordeling door de kinderen? Er bestaat een redelijke samenhang tussen de beoordeling van deze verschillende aspecten en eindoordeel, de significante correlaties liggen tussen .43 en .62 (zie tabel 5). Nemen we al deze variabelen op in een regressievergelijking, dan wordt 53% van de variantie verklaard ($R^2 = .53$, $F = 18.80$, $p \leq .001$, $df = 8, 132$), echter slechts vier beoordelingscriteria blijken in de praktijk het eindoordeel te voorspellen, namelijk humor, spanning, de mate waarin de tekenfilms interessant zijn en de vormgeving van de beelden van de tekenfilm. Deze vier variabelen verklaren samen 51% van de variantie terwijl de overige zes variabelen slechts 2% toevoegen.

TABEL 5

Samenhang tussen de beoordelingscriteria en de gemiddelde beoordeling van de verschillende tekenfilms.

	Pearson correlatie	Beta
actie	.37	
identificatie	.44	
spanning	.54	.21*
humor	.60	.21*
interessant	.63	.24*
leerzaamheid	.39	
beeld	.58	.24*
geluid	.49	

* $p \leq .05$

Opvallend is dat twee van deze criteria, humor en inhoudelijke beoordeling van de tekenfilms, met het stijgen van de leeftijd minder scoren (zie tabel 2). Overigens zijn het ook juist deze twee criteria die significante verschillen laten zien als ze worden gerelateerd aan gezinscultuur. Schijnbaar gaat het hierom een complex geheel van factoren. Om inzicht in deze relaties te krijgen hebben we opnieuw een regressie-analyse uitgevoerd. Het resultaat is dat dan 46% van de variantie wordt verklaard. De variabelen leeftijd (Beta = .17), beeld (.22), spanning (.21) en humor (.27) blijven over als enige voorspellers van de totale beoordeling. Nader onderzoek naar deze variabelen in relatie tot waardering van tekenfilms lijkt wenselijk. Vooralsnog lijkt het op basis van dit onderzoek aannemelijk dat vooral humor en in mindere mate spanning en de wijze van tekenen bepalen of kinderen tekenfilms waarderen. Leeftijd is van de achter-

grondvariabelen eigenlijk de enige variabele die in alle analyses invloed heeft. Opvallend is het wegvallen van gezinscultuur.

Discussie en conclusie

Kinderen wordt over het algemeen zelden gevraagd wat ze van bepaalde programma's vinden. Ouders en wetenschappers maken zich eerder zorgen over de vraag of al het geweld in programma's de tere kinderziel schaadt, dan dat ze geïnteresseerd zijn in wat kinderen in bepaalde programma's trekt. In dit onderzoek hebben wij een voorzichtig begin gemaakt in het onderzoek naar de criteria waarop kinderen programma's beoordelen.

In de literatuur wordt gesuggereerd dat kinderen tekenfilms op negen criteria beoordelen. We hebben gepoogd deze criteria nader te operationaliseren. Niet alle criteria blijken bruikbaar (betrouwbaar en valide) en relevant te zijn; we hebben slechts acht criteria kunnen gebruiken in de analyse. Uiteindelijk lijkt het overall-oordeel na verschillende analyses over een tekenfilm slechts gebaseerd op vier criteria: de mate waarin het onderwerp van de tekenfilm interessant is, de vormgeving van het beeld, humor en spanning.

Bij de scores op de verschillende beoordelingscriteria vinden wij geen verschil tussen jongens en meisjes. Dit terwijl er wel een duidelijk verschil bestaat in de beoordeling van een van de getoonde tekenfilms, namelijk *Teenage Mutant Ninja Turtles*. Maakt het verschil tussen jongens en meisjes geen onderscheid, dat is wel het geval bij leeftijdsverschillen. Veel criteria scoren aanzienlijk hoger bij jongere kinderen dan bij oudere kinderen. De vraag is hoe dit geïnterpreteerd moet worden. Zegt dit verschil iets over de mate waarin oudere kinderen in staat zijn om een 'volwassener' oordeel over tekenfilms te geven of duidt de lagere score er misschien op dat zij al meer naar andere (volwassen) programma's kijken, en daardoor tekenfilms minder waarderen. Of staan zij misschien minder kritisch ten opzichte van tekenfilms?

Gezinscultuur speelt een geringere rol. Slechts bij twee, overigens wel centrale beoordelingscriteria, humor en mate waarin het onderwerp van de tekenfilm voor kinderen interessant is, blijkt gezinscultuur van invloed. Telkens wanneer er sprake is van significante verschillen zowel waar het gaat om verschillen naar leeftijd, gezinscultuur, school en tekenfilms duiken deze twee criteria op.

Worden zowel de achtergrondkenmerken en de beoordelingscriteria in een regressievergelijking opgenomen, dan blijkt dat van de achtergrondkenmerken alleen leeftijd voorspellende waarde behoudt en dat van de beoordelingscriteria de drie variabelen spanning, humor en de vormgeving van het beeld waardering voorspellen. Deze vier zijn de voorspellers van de waardering voor tekenfilms door kinderen.

Gezien het beperkte karakter van dit onderzoek - slechts drie scholen uit twee gemeenten - mogen de resultaten niet algemeen geldig verklaard worden. Het

onderzoek heeft echter saillante zaken - in casu schalen - en inzichten opgeleverd, die nader grootschalig onderzoek verdienen.

Ingediend september 1994; afgesloten september 1995

NOOT

1 Gezien het grote aantal variabelen en het beperkte aantal respondenten is het niet zinvol en, gezien de beperkte rekencapaciteit van de gebruikte PC, niet mogelijk om een factoranalyse uit te voeren op de volledige set van variabelen. Dit zou weliswaar een beter beeld geven van welke items samen een factor vormen en meer recht doen aan onze exploratieve benadering, maar in de praktijk accepteert SPSS de nagestreefde analyse niet.

LITERATUUR

- Bouwman, H.** (1987). *Televisie als cultuurschepper*. Dissertatie. Amsterdam: VU-uitgeverij.
- Gerbner, G., & Gross, L.** (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication*, 26 (2), 173-199.
- Gunter, B., McAleer, J., & Clifford, B.** (1991). *Children's views about television*. Aldershot: Avebury Academic Publishing Group.
- Reniers, H.** (1992). 'Waarom ik daar naar kijk?' 'Nou daarom!' *Televisieprogramma's gewogen door kinderen*. Doctoraalscriptie. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Algemene Pedagogiek, Sectie Kind en Media.
- Ros, A.** (1989). De ontwikkeling van een Rasch-schaal voor gezinscultuur. In Voorbereidingscie. Achtste Onderwijssociologische Conferentie (red.), *Onderwijs en gezin. Conferentiebundel voor de achtste onderwijs-sociologische conferentie*. [Siswo publikatie 345]. Amsterdam: Siswo.
- Schorb, B., Petersen, D., & Swoboda, W.H.** (1992). *Wenig Lust auf starke Kämpfer. Zeichenstrickenserien und Kinder*. [Bayerische Landeszentrale für neue Medien, Band 19, April 1992]. München: R. Fischer.
- Snoek, J.** (1994). *Tekenen van kwaliteit*. Doctoraalscriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Communicatiewetenschap.
- Theunert, H., Pescher, R., Best, P., & Schorb, B.** (1992). *Zwischen Vergnügen und Angst - Fernsehen im Alltag von Kindern*. [Schriftenreihe der Hamburgische Anstalt für neue Medien, 5]. Berlin: V1-STAS.
- Voort, T. van der** (1982). *Kinderen en tv-geweld: waarneming en beleving*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Werkgroep Jeugd van de Publieke Omroepen** (1993). 'Meer en beter', *beleidsnotitie voor versterking van jeugdprogrammering bij de Nederlandse publieke omroep*. Hilversum: NOS.

ABSTRACT

Jacqueline Snoek & Harry Bouwman. What children like about cartoons. Massacommunicatie, 1995/4, p. 283-296.

This article is a short review of a research project on the judgment by children of the quality of cartoons. Experts and parents normally are asked for their opinion on cartoons, but the opinion of children is neglected. In this research project a start is made with an inventory of children's opinions. 182 children in the age between 8 and 12 have seen a fragment of a cartoon and filled out a survey. The results indicate that children like cartoons. Hardly any difference could be found between gender, age groups and cultural background of families as far as the general appreciation is concerned. Of the eight criteria: image, sound, identification, sensation, humor, content, action and lessons to be learned, only four criteria: humor, sensation, image and content, predict appreciation. There is no difference between gender for these criteria and only slight significant differences for age groups are found. Age and cultural background of families play a complex role in relation to two criteria: humor and content. Research on the relationships between these variables is necessary.

Het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* in een communicatiewetenschappelijk perspectief

*In dit artikel proberen we te achterhalen op welke wijze leerkrachten en leidsters op basisscholen en kindercentra gebruik maken van de gids *Jeugd & Gezondheid* en welke factoren aan dit gebruik ten grondslag liggen. Voor dit onderzoek maakten we gebruik van schriftelijke vragenlijsten onder leerkrachten en leidsters op basisscholen en kindercentra in Rotterdam en omstreken. Interpersoonlijke communicatie met 'peers' is een van de belangrijkste verklarende factoren voor het gebruik van de gids. Een tweede belangrijke conclusie is dat aan het lezen van de gids *Jeugd & Gezondheid* andere processen ten grondslag lijken te liggen dan aan het gebruik van de gids als naslagwerk. Het gebruik van de gids als naslagwerk gebeurt meer in geval van een acute, dringende vraag naar gezondheidsinformatie op basisscholen en kindercentra. Bij het lezen van de gids is er geen acute vraag, maar meer een algemene interesse in gezondheidsinformatie aanwezig.*

Inleiding

In 1989 is door de afdeling Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding (GVO) van de GGD in Rotterdam en omstreken een vooronderzoek uitgevoerd met als doel de ontwikkeling van een informatiegids over school, jeugd en gezondheid (Lakwijk, 1989). Op grond van aanbevelingen uit dit onderzoek hebben de afdelingen GVO, Jeugdgezondheidszorg en Infectieziekten en Hygiëne van de GGD Rotterdam en omstreken gezamenlijk de gids *Jeugd & Gezondheid*, gids voor scholen en kindercentra geproduceerd. Deze gids geeft beknopt informatie over de wijze waarop men op basisscholen en in kindercentra kan of moet handelen in geval er zich gezondheidsproblemen bij hun leerlingen voordoen. De informatiegids bestaat uit de volgende onderdelen: Besmettelijke ziekten; EHBO; Veiligheid en Hygiëne; Jeugdtdanzorg en Gezondheidsproblemen. Per onderdeel wordt een aantal onderwerpen uitgewerkt dat betrekking heeft op de gezondheid van kinderen op basisscholen en in kindercentra. Per onderwerp

geeft de gids een beschrijving van het betreffende gezondheidsprobleem en de bijbehorende verschijnselen. Ook geeft de gids informatie over hoe de leerkrachten en leidsters moeten handelen wanneer het betreffende gezondheidsprobleem zich voordoet. Het doel van de gids is het verkrijgen van uniformiteit in kennis van en handelen door leerkrachten en leidsters met betrekking tot op de basisschool en het kindercentrum voorkomende gezondheidsproblemen. De gids is in januari 1990 gratis verspreid op alle basisscholen, alle scholen voor speciaal onderwijs en alle kindercentra in Rotterdam en zes omliggende schilgemeenten.

In 1992 is door middel van een evaluatie-onderzoek nagegaan wat de wensen en behoeften van de leerkrachten en leidsters ten aanzien van de gids waren en welke factoren een rol spelen bij het gebruik van de gids (zie Need, 1992). De GGD Rotterdam en omstreken heeft dit onderzoek laten uitvoeren om na te gaan hoe er met hun voorlichtingsmateriaal wordt omgegaan en of het door hen geproduceerde voorlichtingsmateriaal moet worden aangepast.

Het omgaan met voorlichtingsmateriaal en de effecten hiervan zijn communicatiewetenschappelijk relevante onderwerpen. Binnen de communicatiewetenschap zijn er verschillende veronderstellingen over de invloed van de media op mensen en hun gedrag. Aanvankelijk kende men een groot effect aan de massamedia toe. In deze zogeheten mediumgecentreerde benadering wordt uitgegaan van de veronderstelling dat wanneer de zender een boodschap via de media naar ontvangers stuurt, dit het effect oplevert dat de zender bedoeld had (Stappers, 1983). In plaats van mediumgecentreerde modellen hanteert men tegenwoordig meer ontvangergecentreerde modellen (Renckstorf & Wester, 1989). Waar eerst het effect van een boodschap centraal stond, komt de nadruk nu te liggen op de wensen en motieven die bij de ontvangers van (media)boodschappen met betrekking tot de informatie bestaan.

Binnen het onderzoek op het terrein van de Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding stond tot voor kort vaak ook een mediumgecentreerde benadering centraal. Men ging ervan uit dat ontvangers de aanbevelingen van deskundigen over gezond gedrag in praktijk zouden brengen (Van der Rijt, 1990).

Onderzoek heeft echter aangetoond dat bij het publiek weerstand bestaat tegen aanbevolen gedragswijzigingen (zie bijvoorbeeld Winkel, 1983). Bij interventies op het gebied van de Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding blijft het steeds van belang om na te gaan of er sprake is van een succesvolle interventie en welke factoren hierin een bijdrage hebben gehad.

In dit artikel gaan we na op welke wijze leerkrachten en leidsters op basisscholen en in kindercentra gebruik maken van de gids *Jeugd & Gezondheid* en welke factoren aan dit gebruik ten grondslag liggen. Allereerst worden uit bestaande theorieën hypothesen voor het onderzoek afgeleid. Vervolgens worden de resultaten gepresenteerd, waarna we afsluiten met een conclusie en discussie.

Hypothesen in het onderzoek

Een belangrijke voorwaarde voor het slagen van voorlichtingscampagnes is het op succesvolle wijze inschakelen van interpersoonlijke communicatie (zie bijvoorbeeld Rogers, 1973; 1983; Van der Rijt, 1979; Hornik, 1989).

Interpersoonlijke communicatie is vooral belangrijk bij het overreden van een individu om een nieuw idee of innovatie over te nemen (Rogers, 1983). Rogers (1973; 1983) heeft onderzoek gedaan naar de verspreiding van innovaties onder mensen. Een van de conclusies van dit onderzoek was dat interpersoonlijke kanalen effectiever zijn dan massamedia in het overreden van een individu om een nieuw idee over te nemen. Volgens Rogers (1983) kan interpersoonlijke communicatie meer duidelijkheid geven en extra informatie toevoegen. Een van de voordelen die Hornik noemt voor interpersoonlijke communicatie is dat 'Interpersonal channels have the power to overcome selective exposure: it is easier to command attention to a message through face-to-face communication than through mass communication' (1989, p. 311).

De gids *Jeugd & Gezondheid* kan als een innovatie of nieuw idee gezien worden. Met betrekking tot de gids kan interpersoonlijke communicatie op twee verschillende manieren een rol spelen. Ten eerste spreken de leerkrachten en leidsters op basisscholen en in kindercentra onderling met elkaar over de gids. Op de tweede plaats is het mogelijk dat schoolartsen en schoolverpleegkundigen tijdens schoolbezoeken de gids ter sprake brengen en zo de scholen en centra op de gids attenderen. Wanneer we bovenstaande toepassen op het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid*, veronderstellen we dat naarmate er meer interpersoonlijke communicatie heeft plaatsgevonden, men de gids vaker zal hebben geraadpleegd. Het voorkomen van gezondheidsproblemen vormt een aanleiding tot een gesprek, waarin de gids ter sprake kan komen. Deze veronderstellingen leiden tot de volgende hypothesen:

- I Naarmate leerkrachten en leidsters het afgelopen schooljaar vaker onderling over de gids *Jeugd & Gezondheid* gesproken hebben, hebben zij de gids vaker gebruikt.
- I Naarmate leerkrachten en leidsters het afgelopen schooljaar vaker door schoolartsen en schoolverpleegkundigen op de gids zijn geattendeerd, hebben zij vaker gebruik gemaakt van de gids.
- III Naarmate er meer gezondheidsproblemen zijn geconstateerd in het afgelopen schooljaar, hebben de leerkrachten en leidsters vaker over de gids gesproken.

Rogers (1973) geeft aan dat een van de belangrijkste en meest fundamentele principes van menselijke communicatie het idee is dat uitwisseling van gedach-

ten het meest voorkomt tussen een bron en een ontvanger die bepaalde gemeenschappelijke eigenschappen hebben. Hij gebruikt hiervoor de termen 'homophily' en 'heterophily'. De mate waarin interacterende individuen overeenkomen op bepaalde eigenschappen (zoals normen, waarden, opleiding en sociale status) noemt hij 'homophily'. De mate waarin deze individuen verschillen van elkaar op genoemde eigenschappen noemt hij 'heterophily'. Rogers geeft aan dat 'more effective communication occurs when source and receiver are homophilious' (Rogers, 1973, p. 300). Leerkrachten en leidsters verkeren onderling in een 'homophilious' of gelijkgezindheidsrelatie. 'One of the distinctive problems in the communication of new ideas is that the source's competence with the innovation is itself a basis of heterophily. Such heterophily often leads to ineffective communication (...)' (Rogers, 1973, p. 301). De relatie tussen leerkrachten en leidsters enerzijds en schoolartsen en schoolverpleegkundigen anderzijds is een 'heterophilious' of andersgezindheidsrelatie. Het verschil in kennis over gezondheid tussen de leerkrachten en leidsters en de schoolartsen en schoolverpleegkundigen zou, volgens de theorie van Rogers, de basis kunnen vormen voor een andersgezindheidsrelatie. Zo'n andersgezindheidsrelatie vormt een belemmering voor het optreden van een effect op het doorvoeren van de innovatie. Atkin geeft aan dat 'the homophily between source and receiver may be more important than the competence of the authoritative source' (Atkin, 1979, p. 664). De interpersoonlijke communicatie met collega's zal, volgens het 'homophily-heterophily' idee van Rogers (1973), effectiever zijn dan de interpersoonlijke communicatie met schoolartsen en schoolverpleegkundigen. Het bovenstaande geeft de volgende hypothese:

- IV De samenhang tussen het spreken met collega's over de gids met het gebruik van de gids is groter dan de samenhang tussen het gebruik van de gids met het attenderen van de schoolartsen en schoolverpleegkundigen op het gebruik van de gids.

Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester en Van Woerkum (1989) stellen dat aan een vraag naar voorlichting een individuele vraag vooraf gaat. Aan deze individuele vraag, of behoefte aan informatie, gaat weer een probleem vooraf. In een normale, niet-problematische situatie handelen mensen routinematig. In een problematische situatie zoeken mensen naar een oplossing door te handelen. Een van de mogelijke handelingen is het zoeken naar informatie. Dit zoeken naar informatie kan zowel zoeken naar schriftelijke informatie als zoeken naar mondelinge informatie omvatten. Toegepast op de situatie van de gids *Jeugd & Gezondheid* zullen leerkrachten en leidsters naar aanleiding van een (gezondheids)probleem behoefte hebben aan informatie. Op grond van de behoefte aan informatie gaat men gebruik maken van de gids. Het optreden van gezondheidsproblemen zal ook een rechtstreeks effect hebben op het gebruik

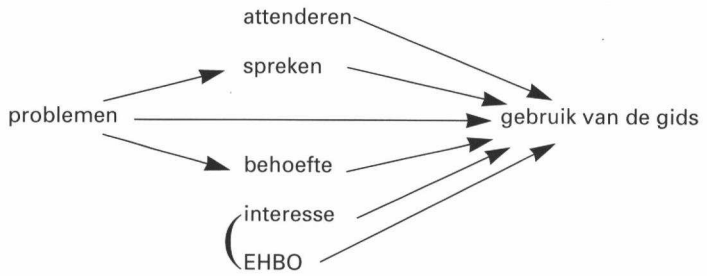
van de gids. Een gezondheidsprobleem is dan aanleiding om in de gids te gaan kijken. Het voorgaande leidt tot de volgende hypothesen:

- V Naarmate er in het afgelopen schooljaar meer gezondheidsproblemen zijn geconstateerd op basisscholen en in kindercentra is de behoefte aan gezondheidsinformatie bij leerkrachten en leidsters op basisscholen en in kindercentra groter.
- VI Naarmate er in het afgelopen schooljaar meer gezondheidsproblemen zijn geconstateerd op basisscholen en in kindercentra, hebben de leerkrachten en leidsters vaker gebruik gemaakt van de gids *Jeugd & Gezondheid*.
- VII Naarmate leerkrachten en leidsters meer behoefte aan gezondheidsinformatie hebben, gebruiken zij de gids *Jeugd & Gezondheid* vaker.

De vraag naar voorlichting is een individuele vraag. Verschillende mensen met verschillende interesse in gezondheid en kinderen zullen, om in termen van Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester en Van Woerkum (1989) te spreken, hun situatie anders definiëren en zodoende tot verschillende individuele vragen komen. Mensen met een grotere interesse in jeugd en gezondheid zijn eerder geneigd op zoek te gaan naar informatie hierover. Het gevolgd hebben van een EHBO-cursus kan als indicatie gezien worden voor een speciale interesse in gezondheid. Dit leidt tot de volgende hypothesen:

- VIII Leerkrachten en leidsters met een EHBO-diploma hebben een grotere interesse in informatie over gezondheid dan leerkrachten en leidsters zonder EHBO-diploma.
- IX Leerkrachten en leidsters met een EHBO-diploma hebben vaker gebruik gemaakt van de gids *Jeugd & Gezondheid* dan leerkrachten en leidsters zonder EHBO-diploma.
- X Leerkrachten en leidsters met een grotere interesse in gezondheidsinformatie hebben vaker gebruik gemaakt van de gids *Jeugd & Gezondheid*.

In figuur 1 staan de bovengenoemde verbanden in een multiple theoretisch model getekend.

FIGUUR 1

Een verklaringsmodel voor het gebruik van de gids Jeugd & Gezondheid.

Hierna worden bovenstaande hypothesen getoetst. Allereerst bespreken we de onderzoeksopzet, waarna we ingaan op de operationalisatie van de gebruikte variabelen. Daarna presenteren we de resultaten van het onderzoek. Daarin wordt eerst een beschrijving gegeven van het gebruik van de gids. Vervolgens gaan we op biviaat niveau kijken welke factoren met het gebruik van de gids samenhangen. Tot slot bekijken we in een multiple model het relatieve belang van de effecten van de onafhankelijke variabelen op de afhankelijke variabele, het gebruik van de gids.

Onderzoeksopzet

Voor dit onderzoek hebben we gebruik gemaakt van het evaluatie-onderzoek naar het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* onder de leerkrachten en leiders op basisscholen en in kindercentra (zie Need, 1992). In dit evaluatie-onderzoek is een schriftelijke vragenlijst afgenomen onder leerkrachten en leiders van basisscholen en kindercentra in Rotterdam en omstreken. Van de 137 kindercentra stuurden 69 (50%) centra de hen toegestuurde vragenlijst terug. Van de 303 basisscholen retourneerden 159 (53%) scholen de vragenlijst. Voor een schriftelijke vragenlijst is deze respons niet onbevredigend te noemen. De personen die op de basisscholen en in kindercentra het meest van de gids gebruik maken, werden verzocht de vragenlijst in te vullen.

Het is mogelijk dat er een vertekening van de resultaten is door een selectieve respons. Het kan zijn dat alleen basisscholen en kindercentra met een positieve ervaring met de gids *Jeugd & Gezondheid* de vragenlijst invullen. De negatieve verhalen komen dan niet naar voren. Omdat niet bekend is uit wat voor soort mensen de groep non-respons bestaat, valt niet met zekerheid te zeggen of de respons selectief is.

Operationalisatie

In dit onderzoek is het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* de afhankelijke variabele. We onderscheiden drie verschillende manieren van het gebruik van de gids:

- 1 *Lezen*. Dit wordt in het onderzoek gemeten door de vraag: 'Kunt u per onderdeel aangeven in welke mate u dit heeft doorgelezen?' Hier kon geantwoord worden met geheel, gedeeltelijk of niet. De verschillende onderdelen uit de gids zijn: Besmettelijke ziekten; EHBO; Veiligheid en Hygiëne; Jeugdandzorg en Gezondheidsproblemen. In de hierna volgende analyses is gebruik gemaakt van een variabele 'lezen' die het lezen van de gids aangeeft. Hiervoor zijn de scores op het lezen van de verschillende onderdelen van de gids opgeteld (alfa = .88).
- 2 *Lesmateriaal*. Deze variabele geeft het aantal keren dat in het afgelopen schooljaar op de basisscholen of in kindercentra de gids is gebruikt als lesmateriaal.
- 3 *Naslagwerk*. Hier is per onderdeel gevraagd hoe vaak men het afgelopen schooljaar op de basisscholen en in kindercentra in geval van voorgekomen gezondheidsproblemen de gids heeft gebruikt. Het aantal malen dat leerkrachten en leidsters op basisscholen en in kindercentra van de verschillende onderdelen gebruik hebben gemaakt als naslagwerk zijn vervolgens opgeteld om het totaal aantal keren te krijgen dat er van de gids gebruik is gemaakt als naslagwerk (alfa = .57).

De onafhankelijke variabelen zijn als volgt gemeten:

- 1 *Problemen*. Gezondheidsproblemen worden hier gedefinieerd als die onderwerpen die genoemd worden in de onderdelen uit de gids (GGD Rotterdam e.o., 1990). In de vragenlijst wordt naar het aantal problemen gevraagd dat zich, met betrekking tot de gezondheid van de kinderen, het afgelopen schooljaar op de basisscholen en in de kindercentra heeft voorgedaan.
- 2 *Spreken*. Door middel van de vraag 'Kunt u aangeven of en hoe vaak u in het afgelopen schooljaar met collega's heeft gesproken over de gids *Jeugd & Gezondheid*?' is nagegaan hoe vaak er binnen de scholen en centra's gesproken is over de gids *Jeugd & Gezondheid*.
- 3 *Attenderen*. Met de vraag: 'Kunt u aangeven of en hoe vaak de schoolarts of schoolverpleegkundige het afgelopen schooljaar tijdens een schoolbezoek op de gids *Jeugd & Gezondheid* en/of het gebruik ervan heeft geattendeerd?' wordt nagegaan of de schoolartsen en schoolverpleegkundigen de leerkrachten en leidsters actief wijzen op het bestaan en het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid*.

- 4 *Interesse* in gezondheidsinformatie is gemeten met de vraag: 'In welke mate heeft u belangstelling voor informatie over gezondheidsaspecten?' Op deze vraag kon geantwoord worden op een vijfpuntsschaal, lopend van zeer weinig tot zeer veel.
- 5 *Behoefte* aan informatie is gemeten door de vraag: 'Kunt u per onderdeel aangeven in welke mate er bij u op de (onderwijs)instelling behoefte is aan de informatie die in de verschillende onderdelen van de gids gegeven is?' Ook hier kon geantwoord worden op een vijfpuntsschaal, lopend van zeer weinig tot zeer veel (alfa = .88).
- 6 *EHBO*. Tot slot is gevraagd of de personen in het bezit zijn van een EHBO-diploma.

Resultaten

Op vrijwel alle basisscholen en kindercentra die aan het onderzoek hebben meegewerkt, is de gids *Jeugd & Gezondheid* nog steeds aanwezig. Ook zijn volgens de respondenten op de basisscholen en in kindercentra vrijwel alle leerkrachten en leidsters op de hoogte van het bestaan van de gids en werken op de meeste scholen en centra meerdere personen met de gids.

Het gebruik van de gids Jeugd & Gezondheid

Een meerderheid van de respondenten heeft één of meerdere onderdelen uit de gids geheel of gedeeltelijk gelezen. Tabel 1 geeft een overzicht van de mate waarin de verschillende onderdelen uit de gids op basisscholen en kindercentra zijn doorgelezen.

TABEL 1

De mate waarin de verschillende onderdelen uit de gids zijn doorgelezen door de basisscholen en kindercentra.

Kenmerk	Besmettelijke ziekten	EHBO	Veiligheid en Hygiëne	Jeugd- tand- zorg	Gezondheids- problemen
gelezen:					
geheel	65 (33%)	40 (21%)	41 (21%)	22 (11%)	24 (12%)
gedeeltelijk	96 (49%)	84 (43%)	90 (46%)	65 (34%)	90 (47%)
niet	36 (18%)	71 (36%)	63 (33%)	107 (55%)	78 (41%)
totaal	198 (100%)	195 (100%)	194 (100%)	194 (100%)	192 (100%)

Uit tabel 1 kan geconcludeerd worden dat het onderdeel Besmettelijke ziekten het best gelezen is op basisscholen en in kindercentra. Van de respondenten zegt 82% dit onderdeel geheel of gedeeltelijk gelezen te hebben. De onderdelen Jeugd tandzorg en Gezondheidsproblemen zijn het minst gelezen.

Op zo'n 86% van de basisscholen en kindercentra is de gids *Jeugd & Gezondheid* niet als lesmateriaal gebruikt. Op scholen waar de gids wel gebruikt is als lesmateriaal heeft men 1 tot 12 keer gebruik gemaakt van de gids als lesmateriaal. Hierbij moet opgemerkt worden dat het gebruik van de gids als lesmateriaal niet het doel van de gids was. Dat ongeveer een achtste van de leerkrachten en leidsters de gids toch als lesmateriaal gebruikt heeft, kan daarom gezien worden als een positief resultaat.

Om het gebruik van de gids in geval van voorkomen van gezondheidsproblemen te bekijken, hebben we de scholen en kindercentra geselecteerd waar zich het afgelopen schooljaar daadwerkelijk gezondheidsproblemen hebben voorgedaan. Van deze 169 scholen en centra heeft slechts 15% geen gebruik gemaakt van de gids *Jeugd & Gezondheid*. Op zo'n 45% van de scholen en kindercentra waar zich gezondheidsproblemen hebben voorgedaan, is de gids afgelopen schooljaar voor een van de vijf onderdelen als naslagwerk gebruikt. Op 20% van de basisscholen en kindercentra is van twee onderdelen gebruik gemaakt. De overige 20% heeft de gids er voor drie of meer onderdelen op nageslagen. Het aantal geraadpleegde onderwerpen wisselt: zo'n 50% van de basisscholen en kindercentra zegt het afgelopen schooljaar er vier of minder onderwerpen op nageslagen te hebben. Er zijn echter ook enkele scholen en kindercentra (zo'n 2%) waar zelfs meer dan 20 van de 82 onderwerpen zijn geraadpleegd.

Factoren die samengaan met het gebruik van de gids Jeugd & Gezondheid

Eerder hebben we het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* als lesmateriaal als afhankelijke variabele genoemd. Omdat de gids nauwelijks als lesmateriaal is gebruikt, is deze variabele vanwege de scheve verdeling voor de analyses niet bruikbaar. Daarom beperken we ons bij de volgende analyses tot de afhankelijke variabelen 'lezen van de gids' en 'het gebruik van de gids als naslagwerk'. In tabel 2 zijn de correlaties tussen het lezen en gebruiken van de gids als naslagwerk en de onafhankelijke variabelen weergegeven.

TABEL 2

Correlatiecoëfficiënten voor samenhangen met het lezen en gebruiken van de gids *Jeugd & Gezondheid*.

	Lezen	Gebruik	Attenderen	Spreken	Probleem	EHBO	Interesse
gebruik	.42**						
attenderen	-.01	-.03					
spreken	.24**	.50**	-.04				
probleem	.14*	.33**	-.01	.19**			
EHBO	.22**	.12*	.01	.15*	.14*		
interesse	.21**	.22**	.03	.18**	.18**	.20**	
behoefte	.24**	.22**	.02	.15*	.25**	.07	.19**

* $p < .05$ (eenzijdige toets); ** $p < .01$ (eenzijdige toets)

In hypothese I wordt verondersteld dat er samenhangen bestaan tussen het spreken met collega's over de gids *Jeugd & Gezondheid* en het gebruik van de gids. Zoals in tabel 2 te zien is, blijkt dit op te gaan voor zowel het lezen van de gids als het gebruik van de gids als naslagwerk. Naarmate men meer over de gids gesproken heeft, leest men de gids vaker en heeft men de gids vaker gebruikt als naslagwerk in geval van voorgekomen gezondheidsproblemen.

Hypothese I wordt hiermee ondersteund. De correlaties zijn vrij hoog: de correlatie tussen het spreken over de gids met collega's en het aantal keren dat de gids is gebruikt als naslagwerk is 0,50.

In hypothese II stelden we dat naarmate leerkrachten en leidsters vaker door schoolartsen en schoolverpleegkundigen op het gebruik van de gids zijn geattendeerd, zij de gids vaker zullen gebruiken. Voor deze hypothese vinden we geen steun: de samenhang tussen het attenderen op de gids en het gebruik van de gids is vrijwel nihil en ook niet significant. Dit geldt zowel voor het lezen van de gids als voor het gebruik van de gids als naslagwerk. Daarom moet hypothese II worden verworpen.

De correlatie tussen het spreken over de gids en het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen is 0,19, en is significant. Het lijkt zo te zijn dat naarmate er meer gezondheidsproblemen zijn geweest op basisscholen en in kindercentra, men vaker met collega's over de gids *Jeugd & Gezondheid* spreekt. Met deze bevinding wordt hypothese III ondersteund.

De gevonden samenhangen tussen enerzijds het spreken over de gids met het lezen van de gids en anderzijds tussen het spreken over de gids met het gebruik van de gids als naslagwerk blijken groot en significant te zijn. De samenhangen tussen het attenderen door schoolartsen en schoolverpleegkundigen met het gebruik van de gids blijken niet significant te zijn. Op basis hiervan concluderen

we dat, zoals in hypothese IV is gesteld, de samenhang tussen de interpersoonlijke communicatie met 'peers' (collega's) met het gebruik van de gids groter is dan de samenhang tussen interpersoonlijke communicatie met 'experts', schoolartsen en schoolverpleegkundigen, en het gebruik van de gids.

Hypothese V stelt dat naarmate meer gezondheidsproblemen zijn geconstateerd de behoefte aan informatie over school, jeugd en gezondheid groter zal zijn.

Tussen het aantal gezondheidsproblemen dat zich het afgelopen schooljaar heeft voorgedaan en de behoefte die men heeft aan de informatie in de gids, is een matige significante samenhang: $r=0.25$. Hypothese V wordt hiermee ondersteund.

Volgens hypothese VI zal het gebruik van de gids toenemen met het aantal gezondheidsproblemen. Dit bleek voor het gebruik van de gids als naslagwerk op te gaan: hier werd een samenhang van $r=0.33$ geconstateerd. Voor het lezen van de gids werd een iets minder grote, significante samenhang gevonden met het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen.

We hadden gesteld dat wanneer de behoefte aan gezondheidsinformatie groter is, de leerkrachten en leidsters de gids vaker gebruiken. Zowel voor het lezen van de gids als voor het gebruik van de gids als naslagwerk geldt dat naarmate de behoefte aan informatie groter is, leerkrachten en leidsters vaker van de gids gebruik hebben gemaakt.

In de vorige paragraaf is de verwachting uitgesproken dat leerkrachten en leidsters met een EHBO-diploma een grotere interesse zullen hebben in gezondheidsinformatie. Er is een significante positieve correlatie gesignaleerd: $r=0.20$. Hypothese VIII wordt hiermee ondersteund.

Aan de significante positieve correlaties van .22 en .12 in tabel 2 is te zien dat leerkrachten en leidsters met een EHBO-diploma vaker de gids gelezen hebben en ook vaker de gids *Jeugd & Gezondheid* in geval van gezondheidsproblemen raadplegen. Hiermee is ook hypothese IX ondersteund.

Volgens hypothese X zullen leerkrachten en leidsters die meer interesse in gezondheidsinformatie hebben, de gids ook vaker gebruiken. In tabel 2 zien we dat dit geldt voor het lezen en het gebruik van de gids als naslagwerk. De correlaties van 0.21 en 0.22 zijn redelijk hoog te noemen. Hiermee is ook deze hypothese ondersteund.

Een model ter verklaring van het gebruik van de gids Jeugd & Gezondheid

In de vorige paragraaf bekeken we bivariate verbanden ten aanzien van het gebruik van de gids. In deze paragraaf wordt een multiple variabelenmodel geschetst om het gebruik van de gids te verklaren. Zo wordt het relatieve belang van de verschillende variabelen ten opzichte van elkaar duidelijk.

In figuur 1 is het verklaringsmodel voor het gebruik van de gids *Jeugd &*

Gezondheid gegeven. Met behulp van gegevens uit het onderzoek wordt de sterkte van verschillende beïnvloedingsrelaties geschat. Hierbij merken we op dat de gegevens afkomstig zijn uit een onderzoek waarbij de variabelen slechts op één moment gemeten zijn (een zogenaamd cross-sectioneel design). Het is niet mogelijk met een dergelijk onderzoek de causale ordening feilloos vast te stellen. Het is dan ook mogelijk dat in een enkel geval de relaties in het model omgekeerd geïnterpreteerd zouden kunnen worden. Het gaat hier met name om de relatie tussen het spreken over de gids en het gebruik van de gids. Echter, de verbanden in het model zijn afgeleid op grond van theoretische uitgangspunten en vanuit dat perspectief getoetst. Voor een meer definitieve vaststelling van de causale ordening is longitudinaal onderzoek noodzakelijk. De relaties in het theoretisch model zijn met behulp van LISREL geschat (zie Jöreskog & Sörbom, 1988). In tabel 3 zijn de gestandaardiseerde effecten van het model met bijbehorende significantie weergegeven. Ook zijn in deze tabel drie grootheden weergegeven die een indicatie geven voor de kwaliteit van het model: de Chi-kwadraat, 'adjusted goodness of fit index' (AGFI) en de 'root mean residual' (RMSR).

We beginnen de bespreking van tabel 3 met het gebruik van de gids als naslagwerk. Allereerst kijken we of het model wel een goede afspiegeling is van de empirische data. Dit doen we door te kijken naar de Chi-kwadraat, de AGFI en de RMSR. De Chi-kwadraat bekijken we in verhouding tot het aantal vrijheidsgraden (Chi-kwadraat/df), deze is met 2.6 voldoende tot ruim voldoende te noemen (Verschuren, 1991, p. 470). De AGFI geeft een minder positief oordeel over de fit van het model op de empirische data. De score van 0.88 is te interpreteren als een matige fit. De RMSR geeft het gemiddelde van de niet verklaarde varianties en covarianties in het model weer. De score van 0.07 is redelijk te noemen. De verklaarde variantie van het model bedraagt 16%. Over het geheel genomen kunnen we concluderen dat ons theoretisch model voor de verklaring van het gebruik van de gids als naslagwerk een matige tot redelijk model is, gezien de empirische data.

In tabel 3 zien we dat alleen het effect van spreken over de gids met collega's op basisscholen en in kindercentra en het effect van het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen in het afgelopen schooljaar op het gebruik van de gids als naslagwerk significant zijn. Het spreken over de gids levert het grootste effect op het gebruik van de gids als naslagwerk. Het totale effect van het aantal voorgekomen problemen op het gebruik van de gids als naslagwerk is 0.31. Het grootste gedeelte hiervan is het directe effect van problemen op het gebruik als naslagwerk. Het overige gedeelte wordt veroorzaakt door de indirecte effecten van het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen op het gebruik van de gids als naslagwerk via behoefte aan informatie en via spreken over de gids. Hierna wordt nagegaan door welke factoren het lezen van de gids bepaald

TABEL 3

De gestandaardiseerde effecten in de padmodellen voor het verklaren van het lezen van de gids Jeugd & Gezondheid en het gebruik van de gids als naslagwerk.

Afhankelijke variabelen met onafhankelijke variabelen	β	Afhankelijke variabelen met onafhankelijke variabelen	β
afhankelijke variabele: <i>naslagwerk</i>		afhankelijke variabele: <i>lezen</i>	
onafhankelijke variabelen:		onafhankelijke variabelen:	
– problemen	0.26*	– problemen	0.01
– spreken	0.48*	– spreken	0.16*
– attenderen	0.00	– attenderen	-0.02
– behoefte	0.06	– behoefte	0.18*
– interesse	0.06	– interesse	0.12
– EHBO	0.02	– EHBO	0.22*
afhankelijke variabelen: <i>spreken</i>		afhankelijke variabelen: <i>spreken</i>	
onafhankelijke variabele:		onafhankelijke variabele:	
– problemen	0.08*	– problemen	0.16*
afhankelijke variabele: <i>behoefte</i>		afhankelijke variabele: <i>behoefte</i>	
onafhankelijke variabele:		onafhankelijke variabele:	
– problemen	0.24*	– problemen	0.22*
Chi-kwadraat/df = 2.56		Chi-kwadraat/df = 2.66	
AGFI = 0.88		AGFI = 0.87	
RMSR = 0.07		RMSR = 0.07	

wordt. Voordat we conclusies trekken over het effect van de verschillende variabelen op het lezen van de gids, bekijken we eerst de fit van het model. De Chi-kwadraat/df is 2.66 en is hiermee voldoende tot ruim voldoende. De $AGFI$ is 0.87 en matig. De $RMSR$ geeft weer een redelijke fit van het model aan. De verklaarde variantie van het model bedraagt 15%. Ook hier kunnen we concluderen dat de totale fit van het model op de empirische data redelijk is. We gaan ervan uit dat het model ter verklaring van het lezen van de gids een goede weergave van de realiteit is.

Het spreken over de gids heeft een direct effect op het lezen van de gids. Tevens is er een significant effect van de behoefte die men op scholen aan gezondheidsinformatie heeft op het lezen van de gids en ook het al dan niet in het bezit zijn van een $E HBO$ -diploma op het lezen van de gids. Interesse in gezondheidsinformatie en het attenderen op de gids door schoolartsen en schoolverpleegkundigen en het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen in het afgelopen schooljaar hebben in het multiple model geen significant effect op het lezen van de gids. Het sterkste effect op het lezen van de gids is het al dan niet in het bezit zijn van een $E HBO$ -diploma. Het totale effect van het aantal gezondheidsproblemen op het lezen van de gids is minimaal: 0.07. De indirecte effecten dragen wel iets bij tot vergroting van het effect, maar het effect blijft zeer klein, en niet significant.

Conclusie

Wanneer we nu kijken naar de verschillen op bivariaat en op multivariaat niveau springen een paar zaken bijzonder in het oog.

Voor wat het gebruik van de gids als naslagwerk betreft blijkt dat we op bivariaat niveau significante correlaties vinden voor zowel interesse in als behoefte aan gezondheidsinformatie. In het multiple model vinden we echter geen significante effecten. De andere variabelen in het model, te weten het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen en het spreken over de gids, zijn de belangrijkste verklarende factoren. Voor het gebruik van de gids als naslagwerk is het spreken over de gids met collega's de belangrijkste verklarende factor, maar het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen in het afgelopen schooljaar blijkt hier van belang te zijn. Geconcludeerd kan worden dat de gids zijn functie als naslagwerk in geval van gezondheidsproblemen op scholen goed heeft vervuld en dat de interpersoonlijke communicatie tussen leerkrachten onderling het gebruik stimuleert.

Voor het lezen van de gids zijn op bivariaat niveau het spreken over de gids, behoefte aan gezondheidsinformatie, interesse in gezondheidsinformatie en het hebben van een $E HBO$ -diploma significante correlaties gevonden. In het multiple model is het effect van interesse niet meer significant. Naast de functie als naslagwerk blijkt de gids ook een functie als algemene informatiebron over gezondheid te hebben.

Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat aan het lezen van de gids *Jeugd & Gezondheid* andere processen ten grondslag liggen dan aan het gebruik van de gids als naslagwerk. Waar bij het lezen van de gids het hebben van een EHBO-diploma en de behoefte aan gezondheidsinformatie voornamelijk de verklarende factoren zijn, zijn bij het gebruik van de gids als naslagwerk voornamelijk het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen en het aantal malen dat er met collega's over de gids is gesproken de verklarende factoren. Het gebruik van de gids als naslagwerk gebeurt meer bij een acute, dringende vraag naar informatie: men heeft een gezondheidsprobleem en hier moet direct een oplossing voor gevonden worden. Bij het lezen van de gids is er geen acute, maar meer een algemene vraag aanwezig: deze wordt gemeten door de behoefte aan informatie, de interesse in gezondheidsinformatie en het al dan niet hebben van een EHBO-diploma.

Discussie

De resultaten van het hier gepresenteerde onderzoek laten zien dat een van de belangrijkste verklarende factoren voor het gebruik van schriftelijk voorlichtingsmateriaal over gezondheidsonderwerpen met betrekking tot kinderen, interpersoonlijke communicatie met 'peers' is. De interpersoonlijke communicatie met 'deskundigen' bleek nauwelijks van belang als verklarende factor bij het gebruik van de gids. Rogers (1973) stelt dat de invloed van collega's groter zal zijn dan de invloed van 'deskundigen'. Dit blijkt inderdaad zo te zijn. We vonden geen effect van interpersoonlijke communicatie van de leerkrachten en leidsters met 'experts', de schoolartsen en schoolverpleegkundigen, op het gebruik van de gids.

Dat het attenderen van de schoolartsen en schoolverpleegkundigen op de gids minder effectief was dan de interpersoonlijke communicatie tussen collega's kunnen we met het 'homophily-heterophily' idee van Rogers (1973) verklaren. Een verklaring voor het ontbreken van een effect van het attenderen op de gids *Jeugd & Gezondheid* door schoolartsen en schoolverpleegkundigen is hiermee niet gegeven. Om een antwoord op deze vraag te kunnen geven is verder onderzoek noodzakelijk.

Een tweede punt dat we in deze discussie aan de orde willen stellen is het verschil tussen het lezen van de gids en het gebruik van de gids als naslagwerk. Het aantal voorgekomen gezondheidsproblemen is belangrijker voor het gebruik van de gids als naslagwerk dan voor het lezen van de gids. Dit is wel te begrijpen: een acuut probleem als een voorkomend gezondheidsprobleem geeft weinig mogelijkheden tot het lezen van de gids. Daar is in zo'n geval geen tijd voor: er moet snel gehandeld worden. Een ander belangrijk verschil tussen het lezen van de gids en het gebruik van de gids als naslagwerk, is het hebben van een EHBO-diploma als belangrijke verklarende factor voor het gebruik van de

gids. Voor het gebruik van de gids als naslagwerk is er geen verschil in gebruik tussen leerkrachten met en leerkrachten zonder EHBO-diploma. Bij het lezen van de gids speelt het hebben van een EHBO-diploma wel een rol. Leerkrachten met een EHBO-diploma zijn meer bereid de tijd te nemen om over gezondheidsproblemen op basisscholen te lezen. Bij het gebruik van de gids als naslagwerk is er minder sprake van een keuze: er is een acute situatie die vereist dat er informatie gezocht wordt. Hierdoor zou het geconstateerde verschil tussen de verklarende factoren bij het lezen van de gids en de verklarende factoren bij het gebruik van de gids als naslagwerk verklaard kunnen worden. Bovenstaande ondersteunt de veronderstelling van Van der Rijt (1990, p. 149) dat er naast de probleemgestuurde informatiezoekprocessen (Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester & Van Woerkum, 1989, p. 142) waarbij mensen op zoek gaan naar informatie wanneer zij geconfronteerd worden met 'problematische' problemen, ook routinematige informatiezoekprocessen onderscheiden moeten worden, waarbij individuen op basis van door professionele, sociale en psychologische factoren bepaalde specifieke interesse routinematig geneigd zijn op zoek te gaan naar informatie op een bepaald terrein. Vanuit dit perspectief kunnen we verklaren dat de invloedsfactoren bij het gebruik van de gids als naslagwerk en het lezen van de gids verschillen. Lezen doet men meer uit professionele interesse, terwijl gebruik als naslagwerk meer in geval van 'problematische' problemen plaats vindt. Het gebruik als naslagwerk is eerder een probleemgestuurd zoekgedrag, terwijl het lezen meer een routinematig zoekgedrag is. Een hernieuwde versie van de gids *Jeugd & Gezondheid* of een soortgelijke gids kan dus het best opgezet worden naar aanleiding van gezondheidsproblemen die leerkrachten en leidsters op basisscholen en in kindercentra tegenkomen. Tot zover de beschrijving van het onderzoek naar het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid*. Naast een bespreking van het gebruik van de gids *Jeugd & Gezondheid* is tevens geprobeerd om verklarende factoren te vinden voor het gebruik van de gids. De gids *Jeugd & Gezondheid* is een specifiek voorlichtingsinstrument dat gericht is op gebruik door intermediairen ten behoeve van het adequaat handelen in geval van gezondheidsproblemen bij de aan hen toevertrouwde leerlingen. Uit het onderzoek komt naar voren dat de gids in deze zin naar verwachting functioneert. De leerkrachten en leidsters hebben in hun professie bepaalde informatie nodig. In de gids *Jeugd & Gezondheid* kunnen zij deze informatie vinden. Het lijkt derhalve een bruikbaar en zinnig instrument te zijn. Verspreiding naar scholen buiten Rotterdam lijkt vanuit het oogpunt van gezondheidsbevordering dan ook wenselijk.

Gidsen zoals de hier onderzochte gids *Jeugd & Gezondheid* bestaan er in Nederland meer. In 1993 heeft de Landelijke Vereniging voor GGD-en (LVGGD) besloten tot een redactieraad voor deze handboeken, zodat er enige landelijke afstemming komt met betrekking tot de gegeven adviezen. In eerste instantie dacht men aan een landelijke uitgave, maar al snel werd duidelijk dat de lokale en regionale informatie te belangrijk was. Men heeft nu besloten om het algemene deel van deze landelijke gids door een landelijke redactie uit te geven op floppy disk, zodat elke regio haar specifieke informatie toe kan voegen en de gids in haar eigen stijl kan verspreiden via de kanalen die men daarbij gewend is. Het hier beschreven verspreidingsonderzoek en de factoren die als een determinant voor het gebruik van de gids naar voren komen, kunnen we vertalen in een aantal adviezen voor de verspreiding van de lokale gidsen, wat in de zomer van 1995 zal gebeuren.

Het zou voor het stimuleren van het gebruik van de gidsen geen goede strategie zijn om deze alleen via de schoolarts of de schoolverpleegkundige te verspreiden. Het is van belang dat er een verspreidingsstrategie wordt gekozen die stimuleert dat er door leerkrachten en leidsters onderling over de gids gesproken wordt. Het is met name van belang dat de leerkrachten met een EHBO-diploma benaderd worden. Zij zijn bereid de gids te lezen vanuit hun interesse en verantwoordelijkheid op school. Wanneer de gids bekend en toegankelijk is, zal de gids indien nodig ook als naslagwerk gebruikt worden. Voor dat doel zal het voorlopig nodig zijn de informatie in de gids in de vorm van drukwerk aan te bieden. Ook kan de LVGGD de kerninformatie zeer goed op floppy aanbieden aan de GGD-en in het land. Dit zal zeker de onderlinge afstemming van de advisering bevorderen.

Ingediend mei 1995; afgesloten juli 1995

LITERATUUR

- Bosman, J.**, Hollander, E., Nelissen, P., Renckstorf, K., Wester, F., & Van Woerkum, C. (1989). *Het omgaan met kennis en de vraag naar voorlichting: Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: ITS.
- GGD Rotterdam e.o. (1992). *Gids 'Jeugd & Gezondheid, gids voor scholen en kindercentra'*. Rotterdam: GGD.
- Hornik, R.C.** (1989). Channel effectiveness in development communication programs. In R.E. Rice & C.K. Atkin (Eds.), *Public communication campaigns* (2nd edition) (pp. 309-330). Newbury Park: Sage.
- Jöreskog, K.G.**, & Sörbom, D. (1988). *LISREL VII: A guide to the program and applications*. Chicago: SPSS.
- Lakwijk, J.** (1989). *Ik meld alleen een epidemie. Een vooronderzoek met betrekking tot een nieuw uit te brengen informatiemap 'School, jeugd, en gezondheid' bestemd voor basisscholen en crèches. Rapport nr. 106*. Rotterdam: GGD.

- Need, Y. (1992). *Evaluatie-onderzoek naar het gebruik van de gids 'Jeugd & Gezondheid'*. Rapport nr. 139. Rotterdam: GGD.
- Renckstorf, K. (1977). *Neue Perspektiven in der Massenkommunikationsforschung. Beitrage zur Begründung eines alternativen Forschungsansatzes*. Berlin: Volker Spiess.
- Renckstorf, K., & Wester, F. (1989). Het handelings theoretisch perspectief voor communicatiewetenschappelijk onderzoek en de interpretatieve onderzoeksbenadering. In K. Renckstorf & F. Olderaan (red.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1988-1989* (pp. 45-66). Nijmegen: ITS.
- Rijt, G.A.J. van der (1979). *Jeugd en anti-rook informatie*. Dissertatie. Nijmegen: ITS.
- Rijt, G.A.J. van der (1990). De actieve ontvanger van gezondheidsvoorlichting: de betekenis van het concept van de actieve ontvanger voor gezondheidsvoorlichtingsonderzoek. In K. Renckstorf, P. Hendriks Vettehen & L. van Snippenburg (red.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1990-1991* (pp. 147-169). Nijmegen: ITS.
- Rogers, E.M. (1973). Mass media and interpersonal communication. In I. de Sola Pool & F.W. Frey (Eds.), *Handbook of communication* (pp. 290-310). Chicago: Rand McNally College Publ.
- Rogers, E.M. (1983). *The diffusion of innovations*. New York: Free Press.
- Stappers, J.G. (1983). *Massacommunicatie: een inleiding*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Verschuren, P.J.M. (1991). *Structurele modellen tussen theorie en praktijk*. Utrecht: Het Spectrum.
- Winkel, F.W. (1983). Voorlichting en schade: het gevaar van averechtse campagne-effecten. *Sociologische Gids*, 30, 114-130.

ABSTRACT

Yvonne Need, Gerrit van der Rijt, Toon Voorham & Desirée Tordoir. The use of the guidebook 'Jeugd & Gezondheid' in a communications perspective.

Massacommunicatie 1995/4, p. 297-314.

In this contribution we try to find out in what way teachers in elementary and nursery schools make use of the guidebook *Jeugd & Gezondheid* and what factors determine this use. For this study, a mail questionnaire was sent to teachers in elementary and nursery schools in Rotterdam and surrounding area. Interpersonal communication with peers is one of the main factors that determine the use of the guidebook. Two different processes seem to be important for the use of the guidebook. First, teachers in elementary and nursery schools consult the guidebook if there is an immediate and urgent need for information on health and youth. Second, teachers read the guidebook because they have a more general interest in health information, not because of an immediate need for information.

Voorlichting in veldtheoretisch perspectief

In dit artikel wordt een veldtheoretische benadering van voorlichting en voorlichtingsprocessen besproken. In eerste instantie worden relevante bestaande voorlichtingsopvattingen aangehaald, waarna het communicatiemodel van Hall en de sociale (veld)theorie van Bourdieu uiteengezet worden. De inzichten die dit oplevert, zullen geïllustreerd worden aan de hand van enkele voorbeelden die betrekking hebben op voorlichtingsprojecten gericht op de inschakeling van allochtonen/migranten in het arbeidsproces. Ten slotte wordt de meerwaarde (ten opzichte van reeds bestaande voorlichtingsopvattingen) van de hier gepresenteerde voorlichtingsopvatting aangegeven.

Inleiding

Op tal van maatschappelijke terreinen wordt voorlichting in toenemende mate een rol toebedacht. Sommigen denken met voorlichting safe seks te bevorderen en anderen hopen met inzet van hetzelfde middel de milieuproblematiek te verminderen. Weer anderen menen dat van voorlichting een betuttelende werking uitgaat en dat zij vooral hen bereikt die al beter geïnformeerd zijn. Gezien de 'populariteit' van voorlichting is het niet verbazingwekkend dat de wetenschap het verschijnsel bestudeert. Ook wij achten onderzoek hiernaar van belang. Maar hierbij richten wij ons niet als te doen gebruikelijk op doelstellingen, middelen en effecten. Wij bestuderen voorlichtingsprocessen in hun maatschappelijke context. Onze aandacht gaat uit naar het communicatief strategisch handelen.

Ons studieobject wordt gevormd door de talrijke voorlichtingsactiviteiten die tot doel hebben de arbeidsmarktpositie van allochtonen te verbeteren. De geringe arbeidsparticipatie van allochtonen baart menigeen zorgen. In het maatschappelijk debat over de integratie van allochtonen wordt gewaarschuwd voor het ontstaan van een 'nieuw subproletariaat'. Onderzoek (vgl. Roelandt & Veenman, 1991; Vermeulen & Penninx, 1994a, p. 218 e.v.; zie ook Engbersen, 1994) wijst echter uit dat tot nu toe geen sprake is van een 'etnische onderklasse' in Nederland. Om marginalisering van migranten te voorkomen worden door overheid, vakbonden, brancheorganisaties, arbeidsbureaus en andere belanghebbenden tal van activiteiten ontplooid. Naast wetgeving en subsidieverstrekking wordt voorlichting van belang geacht. Die voorlichting, bijvoorbeeld

ter bevordering van de samenwerking tussen autochtonen en allochtonen op de werkvloer en van de instroom en doorstroom van migranten in bedrijven en organisaties, is echter vaak omstrede, zeker in een periode van massaontslagen en baanloze economische groei.

Het theoretisch perspectief dat wij hanteren om deze voorlichtingsinspanningen te analyseren, vindt zijn oorsprong in het 'encoding-decoding model' van Hall en de 'veldtheorie' van Bourdieu. Op basis daarvan kennen wij een andere plaats en functie toe aan voorlichting en schrijven wij een andere rol toe aan voorlichter en voorgelichte dan in onderzoeksprogramma's veelal gebruikelijk is. Dit betekent dat wij tot op zekere hoogte andere thema's aansnijden, andere begrippen gebruiken, andere vragen stellen en tot andersoortige inzichten komen. Eerst gaan wij kort in op de tekortkomingen die de meeste voorlichtingskundige studies ons inziens met zich meebrengen. Daarna zetten wij ons theoretisch raamwerk en de begrippen die wij daaraan ontleen uiteen en vervolgens rapporteren wij onze eerste bevindingen. Tot slot geven wij de meerwaarde aan van de benadering die wij voorstaan.

Een kort overzicht van andere onderzoeksbenaderingen

Het huidige voorlichtingskundig onderzoek wordt volgens ons gedomineerd door twee benaderingen. In de eerste plaats is er sprake van een instrumentele opvatting waarvan de veronderstelling luidt dat voorlichting kan bijdragen aan het oplossen van individuele en sociale vraagstukken. Problemen en hun oplossingen worden gepresenteerd als gegeven grootheden en alleen vormen, presentatiewijzen en methoden worden als variabelen beschouwd. Voorlichting wordt geconceptualiseerd als 'trouble shooter' (vgl. Van den Ban, 1982, p. 14; Van den Berg, 1984, p. 26; Van Woerkum, 1984, p. 15-16). Het voorlichtingsproces wordt opgevat als een communicatieve handeling met een episodisch karakter waarin een zender zich met een min of meer eenduidige boodschap tot beoogde ontvangers richt (Shannon & Weaver, 1949). Het achterliggende communicatiemodel is gebaseerd op een lineariteit: communicatie is een eenzijdige aangelegenheid die min of meer geïsoleerd plaatsvindt. Tegelijkertijd weerspiegelt dit model een mechanistische opvatting van communicatie: het communicatieproces kan worden gerepareerd door aan onderdelen daarvan te 'sleutelen'. In dit licht verkrijgt de voorlichter een professioneel-technisch imago (Van Beugen, 1981, p. 142). Tegelijkertijd wordt het primaat gelegd bij de cliënt; diens belang moet zo veel mogelijk voorop staan (Van Gent, 1990, p. 9).

Belangentegenstellingen en machtsverhoudingen tussen opdrachtgever en voorlichter, voorlichter en doelgroep of voorlichtingsorganisaties onderling verdwijnen uit het zicht. Tegen deze achtergrond luidt de centrale vraag voor onderzoek hoe de voorlichtingsprogramma's efficiënt en effectief op te zetten en uit te voeren. Van onderzoek wordt verwacht dat met name door middel van effect- of

evaluatie-onderzoek uitsluitend wordt gegeven over stappenplannen, fasenmodellen en verpakkingswijzen die de voorlichter handreikingen bieden voor het ontwikkelen en implementeren van programma's (vgl. Vrij, Van Schie & Winkel, 1992; Vrij & Winkel, 1991). De maatschappelijke context waarin voorlichtingsprocessen tot stand komen en waarbinnen problemen ontstaan en naar oplossingen wordt gezocht, wordt buiten het object van studie gehouden. Deze context fungeert hooguit als randvoorwaarde: problemen, of dat nu het mestoverschot is, de positie van etnische minderheden of overmatig drankgebruik, doen voorlichting ontstaan doordat men bij de aanpak ervan naar voorlichting grijpt (Katus, 1984, p. 255).

In de tweede plaats is er sprake van een persuasieve benadering. Hedendaagse maatschappelijke problemen, ook wel sociale dilemma's genoemd (vgl. Klandermans & Seijdel, 1991), zijn complex van karakter en brengen tegenstellingen tussen het collectieve belang en belangen van publieksgroepen met zich mee. Voorlichting moet de kortzichtigheid van de korte-termijnbelangen van publieksgroepen aan de kaak stellen. De ingesleten percepties van kosten en baten van bepaalde handelwijzen moeten worden beïnvloed (De Rooij, 1991). Bestaande situaties dienen geproblematiseerd te worden en alternatieven te worden aangereikt. Voorlichting is dus niet gericht op ontvangers die actief in een probleemhanteringsproces verwickeld zijn, maar zij dient deze juist daartoe te brengen (Klandermans, 1991). Voorlichting wordt gepercipieerd als 'consciousness-raiser'. Deze persuasieve benadering wordt gekenmerkt door een sterk sociaal-psychologische inslag. Attitudetheorieën zoals de theorie van het beredeneerd gedrag (Fishbein & Ajzen, 1975) ontlede het gedrag van publieksgroepen in termen van houding, intentie, overtuiging, waardering en motivatie. Onderzoek naar deze variabelen moet duidelijk maken hoe het voorlichtingsproces dient te worden ingericht en welke weerstanden overwonnen moeten worden (Kok, Wilke & Meertens, 1992). In het onderzoek staat doelgroepanalyse centraal en kennis hierover vormt het aangrijpingspunt om de effectiviteit van voorlichtingsprocessen te verbeteren (Van Meegeren, 1989). Meer dan in de instrumentele onderzoeksbenadering wordt de cliënt in zijn sociale context geplaatst. Sociale overeenkomst tussen cliënt en voorlichter wordt van groter belang geacht voor het welslagen van voorlichtingsprocessen dan de technische competentie van de voorlichter (De Walle-Sevenster, Van den Beucken & Röling, 1986, p. 53; Weenig, 1991, p. 116). Met het oog hierop worden leden uit de doelgroep gerecruiteerd als 'paraprofessionals' (Röling, 1989). De 'technet' uit de instrumentele benadering maakt plaats voor de 'vraagbaak'. In communicatietheoretisch opzicht is sprake van een overgang van een stimulus-responsmodel naar een intermediaire variabelenmodel. Tevens wordt het 'isolement' van de instrumentele opvatting in zoverre doorbroken dat andere interventiemiddelen als subsidie, educatie en wetgeving niet als concurrenten worden beschouwd. Voorlichting dient bij voorkeur deel uit te maken van grootschaliger interventieprogramma's (Kok & Damoiseaux, 1991).

Aan kritische geluiden over de rol van voorlichting en de positie van voorlichter en voorgelichte heeft het nooit ontbroken. Zo is erop gewezen dat voorlichting niet altijd wordt gegeven omdat cliënten of publieksgroepen er belang bij hebben of er daadwerkelijk om vragen. Eerder zijn het overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties of bepaalde groeperingen die de noodzaak hiervan naar voren brengen en zich daarbij beroepen op het vermeende belang van de cliënt (vgl. Achterhuis, 1982). De informatiebehoefte van cliëntgroepen en de informeringsbehoefte van de voorlichter of voorlichtingsorganisatie vallen niet vanzelfsprekend samen (Volker, 1983). Als geen ander hebben deze laatste belang bij het geven van voorlichting (vgl. Heymann, 1989, p. 295). De professionals zijn of voelen zich als het ware gedwongen om steeds weer nieuwe markten aan te boren, omdat hun bestaan ervan afhankelijk is. Tevens is kritiek geuit op het emancipatie- en mondigheidsdenken dat aan voorlichting ten grondslag zou liggen (Koningsveld, 1984). De Boerengroep (1973, p. 123-138) sprak zelfs over 'de voorlichtingskunde als theorie van de beheersing'. Iets genuanceerder uitgedrukt: voorlichting blijkt vooral diegenen te bereiken die het objectief gezien het minste nodig hebben. Stelt men dus, heel democratisch, voorlichting beschikbaar aan iedereen die erom vraagt, dan kan die voorlichting elitair uitpakken (vgl. Wapenaar, Röling & Van den Ban, 1989, p. 123). In communicatietheoretisch opzicht wordt wel gesproken van de 'kenniskloofhypothese' (vgl. McQuail, 1994, p. 357-358). Vrij vertaald veronderstelt deze hypothese dat voorlichting de afstand tussen 'weters' en 'niet-weters' niet beslecht en wellicht zelfs vergroot. Ook is aandacht gevraagd voor het feit dat voorlichting plaatsvindt in een samenleving waarin een veelheid aan boodschappen van alle kanten op mensen afkomt. In dit verband wordt het begrip 'information overload' (vgl. Van Cuilenburg & Noomen, 1984, p. 56) gebruikt. Een meer geïnformeerde samenleving is niet per definitie een beter geïnformeerde samenleving. Het aanbod van berichten is in deze optiek dermate overweldigend geworden, dat menigen door de bomen het bos niet meer ziet. Het zou kunnen leiden tot het tegenovergestelde van wat men wil bewerkstelligen; bepaalde publieksgroepen sluiten zich af en doen niet meer mee.

Ons bezwaar tegen deze kritische geluiden betreft het feit dat de invloed van voorlichtingsprocessen en de macht van professionals schromelijk wordt overschat. Immers, het overdragen van informatie en het beïnvloeden van ingesleten handelwijzen blijken in de praktijk delicate en moeilijke processen te zijn. Wat doorgaat voor een succesvolle campagne komt meestal slechts neer op marginale veranderingen in het denken en doen van publieksgroepen. Tevens hebben deze kritische geluiden, voor zover ons bekend, niet geresulteerd in een alternatief onderzoeksprogramma waarbij een maatschappijkritisch theoretisch perspectief empirisch is ontwikkeld en gefundeerd.

Onze benadering van voorlichtingsprocessen is gebaseerd op de premisse dat deze processen zijn ingebed en zich voltrekken in een maatschappelijke constellatie van machtsverhoudingen die uiteenlopende groeperingen en instituties op verschillende posities met elkaar verbinden. Voorlichting heeft het karakter van een onderhandelingsproces waarbij belangen een rol spelen (Seijdel, 1987, p. 63), maar dat niet plaatsvindt tussen per definitie gelijkwaardige partners die over gelijksoortige hulpbronnen beschikken. Wij beschouwen voorlichting als een manier om machtsverhoudingen te reproduceren of meer of minder geleidelijk te transformeren (vgl. Curran, 1991, p. 274). Dit impliceert dat wij een communicatietheorie nodig hebben die de machtsverhoudingen tussen de deelnemers aan voorlichtingsprocessen niet van tafel veegt, zoals in de instrumentele en de persuasieve benadering gebeurt, of die de almacht van één van de deelnemende partijen veronderstelt, zoals de kritische geluiden doen. Wij maken gebruik van een communicatiemodel dat die machtsrelaties juist problematiseert, dat het gevecht dat onder andere aan de hand van voorlichting wordt geleverd om belangen en posities veilig te stellen en aan te vallen, inzichtelijk maakt en dat gebaseerd is op de veronderstelling dat rondom voorlichting maatschappelijke strijd wordt geleverd. Het encoding-decoding model zoals dat ontwikkeld is door Hall (1980, 1982) biedt hiertoe mogelijkheden.

Hall gaat ervan uit dat er in een samenleving een dominante culturele orde bestaat waarin in een bepaalde periode gedeelde werkelijkheidsdefinities en waarden opgeslagen zijn. De aanvaarding en het voortbestaan daarvan is tegen de achtergrond van sociale ongelijkheid en tegengestelde belangenconstellaties echter niet vanzelfsprekend. De dominante culturele orde moet daarom in bijvoorbeeld voorlichtingsprocessen voortdurend op actuele maatschappelijke problemen en ontwikkelingen betrokken worden, voor uiteenlopende groepen aanvaardbaar gemaakt en gereconstrueerd worden (Glastra, 1994, p. 21). Dit betekent dat in het encoding-decoding model communicatie niet wordt opgevat als meer of minder gestoorde transmissie van een boodschap van zender naar ontvanger, maar als een proces van betekenisproductie dat gekenmerkt wordt door breuken en discontinuïteiten (Glastra, 1994, p. 20). Niet alleen de zender, maar ook de ontvanger van een boodschap wordt in dit model als actieve producent van betekenissen opgevat. Dit betekent echter niet dat de verschillende actoren in het communicatieproces in gelijke mate over gelijksoortige machtsmiddelen beschikken (Ang, 1990, p. 247). Bestaande verschillen in sociale posities, belangen, en culturele repertoires tussen zender en ontvanger brengen met zich mee dat de correspondentie tussen de boodschappen zoals bedoeld en de boodschappen zoals geïnterpreteerd voortdurend onder spanning staat. Die correspondentie is dus niet gegeven, maar dient geconstrueerd te worden (Glastra, 1994, p. 21). Daarbij spelen onderschikking, botsing en verzet een structurele rol. In

plaats van consensus verwacht het model frictie en spanning. Tegen deze achtergrond kan voorlichting worden opgevat als een sociaal proces dat mogelijk wordt gemaakt door maatschappelijk gedeelde betekenissen en beperkt door positiegebonden belangen en verschillen daarin.

De productie en receptie van programma's en teksten speelt daarbij een cruciale rol. Programma's en teksten worden in dit model noch als eenduidige boodschappen opgevat noch als 'tabula rasa'. Zij bevatten meerdere lagen en dimensies, en zij zijn de uitdrukking van de pogingen van makers om een maatschappelijk probleem te definiëren en daarvoor soms zelfs oplossingen te formuleren. In dit verband wordt gesproken van 'voorkeurslezingen' (Brunsdon & Morley, 1978). Programma's en teksten kennen een bepaalde structuur die de lezingen ervan weliswaar niet in absolute zin beperken, maar die daarvoor wel een oriëntatiekader bieden. Die structuur wordt bijna stilzwijgend 'aangeleverd' door dominante voorstellingen over de problematiek die wordt aangesneden.

Ontvangers kunnen het met een bepaalde werkelijkheidsinterpretatie in een programma eens zijn, maar vaak maken zij ook persoons- en situatiegebonden uitzonderingen. Naast deze 'hegemonische' en 'onderhandelde' lezingen kunnen ontvangers tevens tegendraadse lezingen produceren of 'geen boodschap hebben' aan een programma (Hall, 1980, p. 136-137).

Op basis van het encoding-decoding model veronderstellen wij dat voorlichtingsprocessen ingebed zijn in maatschappelijke structuren van ongelijkheid, dat zij voortkomen uit de poging daarin verankerde posities en belangen zeker te stellen of te verbeteren, en dat zij op hun beurt ook een daadwerkelijke invloed uitoefenen op de reproductie of de meer of minder geleidelijke transformatie van die maatschappelijke structuren. In dit licht kan aan voorlichting een actualiseringsfunctie worden toegeschreven, hetgeen wij typeren met het begrip 'transformer'. Voorlichting wordt door ons opgevat als een activiteit die vraagstukken en problemen levend houdt, deze van tijd tot tijd vernieuwt en steeds opnieuw onder de aandacht brengt, waarbij zich wijzigingen en verschuivingen in probleemdefinities, oplossingen en redeneerpatronen kunnen voordoen (zie Schedler, 1992, hoofdstuk 4). Voor een verdere uitwerking van deze veronderstellingen voor empirisch onderzoek biedt het encoding-decoding model echter geen aanknopingspunten. Dit betekent dat wij een sociale theorie nodig hebben die ons kan helpen de relatie tussen sociale systemen aan de ene kant en voorlichtingsprocessen aan de andere kant te analyseren (vgl. Grossberg, 1993, p. 93). De veldtheorie van Bourdieu biedt ons inziens interessante mogelijkheden om het encoding-decoding model van een meer uitgewerkt maatschappijtheoretisch fundament te voorzien.

Bourdieu (1992a; 1992b; 1994) beschouwt de samenleving als een stelsel van velden. Een veld is een relatief autonoom gebied, een als apart te onderscheiden 'wereld' zoals die van de kunst of het onderwijs. In elk veld wordt een specifiek spel gespeeld waarin verschillende soorten 'kapitaal' (niet alleen financiën, maar

ook reputatie, sociaal netwerk, kwalificatie, originaliteit, enz.) worden ingezet met het oog op accumulatie. Een veld kan beschouwd worden als een configuratie van machts- en afhankelijkheidsrelaties tussen individuele en institutionele actoren die in ongelijke mate over uiteenlopende hulpbronnen beschikken. Zodoende betreft het spel dat op een bepaald maatschappelijk veld gespeeld wordt geen simpel kansspel. Een veld vormt een structuur van (ongelijke) winstkansen (Bourdieu, 1992b, p. 131). De strijd die in een veld gaande is, heeft niet alleen betrekking op de (her)verdeling van het ingezette kapitaal, maar ook op de regels volgens welke het spel gespeeld moet worden. Daarmee staan ook de onderlinge hiërarchische verhoudingen tussen de spelers op het spel (Bourdieu, 1994, p. 193).

In Bourdieu's veldtheorie staat het strategisch handelen van actoren in het sociale systeem centraal. Spelersgroepen, zoals in ons onderzoeksprogramma de overheid, voorlichters, werkgevers, allochtone werkzoekenden en de grotendeels autochtone werkvloer, streven met ongelijke middelen vaak specifieke, conflicterende, maar soms ook overeenkomstige belangen na. Die trachten zij op tal van manieren te realiseren door kapitaalsoorten aan te spreken. Concurrerende partijen trachten hun eigen positie in het veld te verstevigen en komen daarbij in conflict met elkaar (Bourdieu, 1994, p. 92). Strategische exploitatie van kapitaalsoorten dient de posities van tegenstanders te verzwakken. Sommige manoeuvres zijn daarbij gepermitteerd of worden (voorlopig) oogluikend toegestaan; andere leiden tot discussie, reprimande of zelfs excommunicatie. Het is in de Nederlandse verhoudingen 'not done' om de werkgevers die je met voorlichting wilt bereiken, tegelijkertijd van discriminatie of vooroordeel te betichten. Evenmin zullen weldenkende managers en personeelsfunctionarissen de verdediging van hun autonomie stoelen op racistische uitspraken. Deze interne strijd, door Bourdieu (1992a, p. 260) 'paleisrevoluties' genoemd, draait om de ruimte voor alternatieven en deviantie, en om de aanvaardbaarheid en legitimiteit van spelopvattingen en speelwijzen. Is de voorlichting alleen bedoeld voor de werkvloer die immers met de 'nieuwkomers' moet gaan samenwerken? Of is er sprake van een 'top down' benadering: dient er eerst met behulp van voorlichting een 'multicultureel' draagvlak te worden gecreëerd op managementniveau? Een middagje 'video met rollenspel' voor personeelsfunctionarissen stuit meestal op weinig verzet, maar het analyseren van de totale bedrijfscultuur om op basis daarvan 'een voorlichtingsplan te trekken' ondervindt in de regel van hoog tot laag in de organisatie minder waardering. Hoewel de hiërarchie van het veld op elk moment inzet is van strijd, doet zij zich voor als een gegeven waarmee men rekening moet houden, al was het maar om haar te betwisten en te veranderen (Bourdieu, 1994, p. 116). Zo functioneert de dominantie van werkgevers in de huidige arbeidsmarktverhoudingen ook voor voorlichting die daarin beweging wil brengen, als uitgangsconditie. Waar het bij het vaststellen en verdedigen van de hiërarchie of bij het controleren van de toegang tot het

veld om gaat, is niets anders dan het verdedigen van de gevestigde orde in het veld (Bourdieu, 1994, p. 272).

Terwijl over de grenzen *in* het veld wordt getwist, worden tegelijkertijd de grenzen *aan* het veld door de partijen gezamenlijk bewaakt. Tussen de deelnemende groepen aan het spel bestaat een soort fundamentele verstandhouding. Op straffe van uitsluiting van het spel en van de winst die er kan worden behaald, accepteren alle betrokkenen de onuitgesproken verbintenis die in de deelname ligt besloten (Bourdieu, 1992a, pp. 221-222). Elk veld brengt een specifieke 'illusio' met zich mee, de stilzwijgende erkenning van het belang en de noodzaak van het spel (vgl. Bourdieu, 1992b, p. 74). In de voorlichtingsprocessen die wij bestuderen wordt het belang van betaalde arbeid niet ter discussie gesteld en wordt de arbeidsmarkt opgevat als mogelijkheid bij uitstek om de integratie van migranten te bewerkstelligen (vgl. Lutz, 1992). Wie het veld op een ongeoorloofde manier aanvalt, bekritiseert niet de manier waarop het spel wordt gespeeld, maar het spel zelf en het geloof dat er de basis van vormt, en dat wordt door de overige spelers beschouwd als een doodzonde (Bourdieu, 1992a, p. 256).

De vergelijking die Bourdieu trekt tussen spel en sociaal verkeer is op zichzelf niet nieuw (vgl. De Saussure, 1968; Giddens, 1979, p. 65; Alvesson, 1993, p. 120). Sociale processen vergelijken met gezelschapsspelen heeft als risico dat de ernst van het maatschappelijk verschijnsel en de belangen die ermee gemoeid zijn, worden onderschat (Schuyt, 1986, p. 50). Ook geeft het een teleologische dimensie aan de analyse. Want hoewel een gezelschapsspel een duidelijk einde kent en vaak zelfs een winnaar, is het 'sociale spel' nooit afgelopen en zijn er slechts tijdelijke winnaars die hun status alleen kunnen verlengen zolang ze minder machtige spelers aan zich weten te binden. Dit aspect van interdependentie tussen spelers is eerder uitgewerkt door Elias (1976, p. 99) die zich ook van de spelmetafoor bedient. Hij laat zien dat het spel dat door de verweving van zetten van actoren tot stand komt, beperkingen oplegt aan de manoeuvreerruimte van de afzonderlijke spelers. Het spelverloop structureert de handelwijzen van actoren, en de vaak onbedoelde uitkomsten van programma's en van interacties tussen de betrokkenen worden weer 'teruggevoerd' in die structuren. Het spel krijgt een 'bovenmenselijk' karakter, het groeit de spelers boven het hoofd. Om hun ervaringen met het spel te interpreteren en richting te geven aan volgende zetten (programma's en campagnes), grijpen actoren daarom volgens Elias (1976, p. 91) vaak terug naar onpersoonlijke concepten als 'de maatschappij' en 'de omgeving'. Zulke concepten staan vervolgens het inzicht in de weg dat de ongrijpbaarheid van het spel een produkt is van de onderlinge interdependenties tussen de spelers ervan (vgl. Giddens, 1984, p. 25). De spelmodellen van Elias benadrukken niet alleen de onbedoelde en soms ongewenste consequenties van (voorlichtings)transacties, zelfs die waarbij machtige spelers betrokken zijn, maar bieden zo ook zicht op het belang van 'ideologisch werk'

(Hall, 1980). Dat probeert namelijk orde te brengen in de vaak ook door de spelers ervaren onoverzichtelijkheid van het spel waarin zij betrokken zijn, en beoogt oriëntatieproblemen te stellen en op te lossen, maar altijd vanuit specifieke posities in het veld.

Waar in de instrumentele en persuasieve benadering het verloop van voorlichtingsprocessen veelal wordt verklaard uit het handelen van zenders en ontvangers, stellen wij ons op het standpunt dat omgekeerd het spelverloop productie, structuur en interpretatie van voorlichtingsprogramma's beïnvloedt en dat de vaak onbedoelde uitkomsten van de interacties van de betrokken actoren het kader vormen voor hun toekomstig handelen. Dit inzicht komt tegemoet aan ons commentaar op het episodische karakter van veel (onderzoek naar) voorlichting. In onze veldtheoretische benadering staat niet voorlichting centraal of de intenties van producenten of de weerstanden van publieksgroepen, maar het spel zelf: de inzet, de posities, de zetten en het verloop. Voorlichting is maar één van de vormen die dat spel heeft. Voorlichting wordt dus gedecentreerd in plaats van in de schijnwerpers gezet, zoals de critici doen.

Begrippenkader

De theoretische inzichten die wij hierboven uiteen hebben gezet, hebben wij in de volgende begrippen uitgewerkt die richting kunnen geven aan empirisch onderzoek. Wij achten het van belang om de geschiedenis van het veld in kaart te brengen, omdat het de voedingsbodem vormt voor hedendaagse spelontwikkelingen (Bourdieu, 1992a, p. 165). Aan de hand van het begrip voorwaarden willen wij inzicht verkrijgen in de ontstaansgeschiedenis van het veld, in de historische condities die ten grondslag liggen aan de voorlichtingsprogramma's die beogen de arbeidsparticipatie van etnische minderheden te bevorderen. Een veld wordt ontwikkeld en in stand gehouden door tal van actoren: deze noemen wij spelers. Dit begrip verwijst niet zozeer naar individuen, maar veeleer naar groepen, organisaties en instellingen, zoals overheid, vakbonden, migrantenorganisaties, bedrijfsleven en arbeidsvoorziening. Deze spelers worden om verschillende redenen betrokken bij het spel en zij nemen uiteenlopende posities in het veld in. Spelers streven belangen na die zij op diverse manieren trachten te verdedigen. Daartoe worden hulpbronnen aangesproken en gemobiliseerd. Deze veldtheoretische begrippen betrekken wij op de vier aspecten die op grond van het encoding-decoding model aan voorlichtingsprocessen onderscheiden kunnen worden (vgl. Hall, 1980, p. 128): sociaal-politieke context, productie, programma en receptie. De institutionele voorwaarden, de onderlinge sociale verhoudingen, de regels en de hulpbronnen van het veld brengen wij samen onder het begrip sociaal-politieke context. Er dient inzicht verkregen te worden in de mogelijkheden van wettelijke, bestuurlijke en financiële instrumenten om de instroom en doorstroom van allochtonen op de arbeidsmarkt te

verbeteren en in de plaats die voor voorlichting in dit verband is ingeruimd. Ook wordt aandacht besteed aan institutionele structuren en aan intermediaire organisaties die beogen de werking van de arbeidsmarkt te beïnvloeden. Met het begrip produktie verwijzen wij naar de totstandkoming van de voorlichtingsprogramma's. Produktieprocessen gaan vaak gepaard met spanningen en conflicten tussen participerende partijen (McQuail, 1994); niet zelden concurreren deze elkaar op aspecten zoals doelstelling en methodiek. Ook worden door de verschillende spelersgroepen uiteenlopende probleemdefinities en oplossingen ten aanzien van de arbeidsparticipatie van etnische minderheden naar voren gebracht. Aangenomen wordt dat de taakstellingen, hiërarchieën, werken besluitvormingsprocedures van de betrokken instanties en organisaties specifieke gezichtspunten genereren (vgl. Schedler, 1993). Met het begrip programma refereren wij aan de voorlichtingsprodukten zelf. Er dient inzicht te worden verkregen in de voorkeurslezingen in voorlichtingsprogramma's, in de manieren waarop sociale problemen en oplossingen met betrekking tot de arbeidsparticipatie van etnische minderheden worden verwoord en verbeeld (Blommaert & Verschueren, 1992, p. 91 e.v.). Tevens tracht men in campagnes en programma's te beargumenteren op welke manieren adresgroepen moeten denken en handelen met betrekking tot de aangekaarte problemen. Wij spreken in dit verband van een specifieke 'aansprekingswijze' (Glastra, 1994). Het begrip receptie brengen wij in verband met de manieren waarop de diverse publieksgroepen de produkten interpreteren, gebruiken en beoordelen. In onze optiek vormen de voorstellingen die in campagnes en programma's worden gepresenteerd als het ware de grondstof die door publieksgroepen in verschillende situaties op uiteenlopende manieren geselecteerd, geïnterpreteerd en verwerkt wordt (zie ook Morley, 1980; Frissen & Wester, 1990). Er bestaat nog weinig zicht op 'interpretatieve repertoires' (Verkuyten, De Jong, & Mason, 1993), op de wijze waarop adresgroepen informatie gebruiken in de eigen situatie (vgl. Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester & Van Woerkum, 1989).

Allochtonen, arbeidsmarkt en voorlichting

Voorwaarden

Voorlichting ten behoeve van de arbeidsmarktpositie van allochtonen is niet van de ene op de andere dag ontstaan. De opkomst, groei en bloei ervan zijn te verklaren aan de hand van ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden op een aantal terreinen. Tezamen vormen zij de voorwaarden voor het ontstaan ervan. In de eerste plaats is de *economische situatie* van belang. Deze is sinds het begin van de jaren tachtig verslechterd. Reorganisaties, saneringen en bedrijfsssluitingen hebben de werkloosheid schrikbarend doen toenemen, in het bijzonder onder allochtonen (Roelandt & Veenman, 1991). Het aantal werklozen onder hen steeg verder, ook toen het algemene werkloosheidscijfer vanaf de tweede helft

van de jaren tachtig tijdelijk aan het dalen was. De vraag naar laaggeschoold en ongeschoold personeel is afgenomen, hetgeen met name etnische groeperingen dupeert. Banen aan de onderkant van de markt worden minder aangeboden, zijn verplaatst naar 'lage-lonen' landen of worden bezet door personeel dat eigenlijk te hoog gekwalificeerd is. Tevens zijn allochtonen gemiddeld langer werkloos dan autochtonen en blijken gedwongen ontslagen en beëindiging van tijdelijke arbeidsrelaties de autochtone bevolking relatief weinig te treffen (Verweij, Muus, & Van Eekert, 1990). Vernieuwingen in het arbeidsbestel, zoals flexibilisering van arbeid, hebben vooral nadelige gevolgen voor groeperingen met een zwakke positie waaronder tal van etnische minderheden. Onder de huidige omstandigheden kan de arbeidsmarkt worden opgevat als een 'arena' waar werkzoekenden met inzet van allerlei middelen en ten koste van elkaar een plaats trachten te veroveren (Van Hoof, 1990, p. 229). Allochtonen lopen de kans als verliezers uit deze strijd te voorschijn te komen vanwege hun relatief zwakke onderhandelingspositie (Veenman, 1994, p. 150). De sombere conclusie luidt dat er weinig aanwijzingen zijn dat in deze situatie binnen afzienbare tijd verbetering optreedt (Wolff & Penninx, 1994).

In de tweede plaats speelt het *minderhedenbeleid* van de centrale overheid een rol. Veel landen hebben een vreemdelingenbeleid; een minderhedenbeleid is minder vanzelfsprekend (Entzinger, 1990). Pas tegen het einde van de jaren zestig buigt de overheid zich over het verschijnsel 'gastarbeiders'. De bemoeienis beperkt zich tot huisvesting en het sociaal-cultureel werk. Het overheidsbeleid is tot in het midden van de jaren zeventig gebaseerd op de misvatting dat het verblijf van buitenlandse werknemers van tijdelijke aard is (Willemsen & Nimako, 1993, p. 49; Vermeulen & Penninx, 1994b, p. 8). Het draait echter veelal uit op 'levenslange tijdelijkheid' (Entzinger, 1990, p. 253), waardoor betrokkenen rechten opbouwen, zoals het recht op gezinshereniging. Mede daardoor ontstaan problemen, bijvoorbeeld op het gebied van huisvesting en opvang op scholen. Enerzijds wenst de overheid vast te houden aan de opvatting dat het hier tijdelijke migranten betreft; anderzijds ziet zij in dat een verzorgingsstaat een deel van zijn ingezetenen niet zo maar aan hun lot kan overlaten (Rath, 1993, p. 31). Tegen deze achtergrond ontwikkelt de overheid eind jaren zeventig een zogeheten 'tweesporenbeleid' (Entzinger, 1990, p. 254), gericht op integratie met behoud van eigen identiteit. In 1983 publiceert de regering een minderhedennota waarin drie begrippen centraal staan (Veenman, 1993, p. 15). Ten eerste moet maatschappelijke participatie bevorderd worden door onderwijs in eigen taal en cultuur, organisatievorming door minderheden en voorzieningen in de culturele sfeer. Ten tweede worden wet- en regelgeving aangepast, waaronder de kieswet, om achterstelling te voorkomen. Tot slot moet achterstand op gebieden als huisvesting, arbeid, onderwijs en gezondheidszorg worden bestreden door de voorzieningen van de verzorgingsstaat open te stellen voor minderheden. Eind jaren tachtig vindt een omslag in het minderhedenbe-

leid plaats. De economie stagneert, radicaal rechts verschijnt op het politieke toneel, asielzoekers, illegalen en drop-outs worden onderwerp van maatschappelijk debat. Van verschillende kanten wordt naar voren gebracht dat het 'welzijnspatronaat' (Van Doorn, 1985) lang genoeg heeft geduurd en nauwelijks tot bevredigende resultaten heeft geleid. In het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid*, dat in 1989 verschijnt, wordt deze omslag in het denken op het niveau van het regeringsbeleid manifest. Culturele identiteit wordt hierin opgevat als een private zaak, en arbeid en educatie worden opgevoerd als maatschappelijke middelen die bij uitstek geschikt zijn om integratie te bewerkstelligen (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1989, p. 32 en 76). Het perspectief is verschoven van rechten naar plichten. Dit sluit aan bij het politieke discours dat langzamerhand is geëvolueerd van verzorgingsstaat naar activeringsstaat (De Jonge, 1987). Niet langer is het uitgangspunt dat burgers voor al hun noden moeten kunnen aankloppen bij de overheid; de overheid dient 'prikkelende' voorwaarden te creëren om de zelfredzaamheid van haar burgers te bevorderen (vgl. ook Van der Zwan & Entzinger, 1994).

Tot slot is de *opmars van voorlichting als interventiemiddel* van invloed. Zoals veel westerse landen ontwikkelt Nederland zich van een industriële samenleving tot een informatiesamenleving (Van Dijk, 1991). Informatie fungeert in zo'n maatschappij als een van de belangrijkste verdeelsleutels voor politieke en economische macht. Inzake informatie-overdracht nemen voorlichtingsprocessen een belangrijke positie in. Dit wordt versterkt doordat beleidsmakers en wetenschappers voorlichting steeds meer opvatten als interventiemiddel bij maatschappelijke problemen, als 'consciousness-raiser'. De sociale dilemma's van de verzorgingsstaat, bijvoorbeeld op het gebied van gezondheidszorg, arbeidsmarkt en milieuvraagstukken, vereisen veranderingen in ingesleten handelwijzen van tal van groepen in de samenleving. Het verspreiden en aanprijzen van meer adequate handelingsmogelijkheden in de onderhandelingshuishouding van de overheid moet vooral geschieden door middel van voorlichting, eventueel ondersteund door sancties en subsidies (Van Meegeren, 1989). De opmars van voorlichting bij het voorkomen en bestrijden van discriminatie van allochtonen weerspiegelt de heersende visie op racisme, namelijk dat dat zich vooral manifesteert als vooroordeel en ten minste deels wordt veroorzaakt door een gebrek aan informatie (Rattansi, 1992, p. 28; Tinnemans, 1993, p. 108). Die opmars wordt ook gestimuleerd door de vaste overtuiging dat het doen en denken van etnische minderheden bepaald worden door een statische set van (te) weinig bekende culturele determinanten, van vroeger en van elders. Het overdragen van kennis en inzicht wordt gezien als een daadwerkelijke bijdrage aan het totstandkomen van wederzijds begrip en respect. Dit blijkt onder meer uit het feit dat rondom migranten een ware informatiecultuur is ontstaan (Glastra & Kats, 1993, p. 7).

Spelers

Het speelveld dat is ontstaan in het historische proces van de onderlinge inwerking van de bovengenoemde voorwaarden, kent grofweg vier categorieën deelnemers: initiatiefnemers, adresgroepen, change-agents en rapporteurs. Actoren behoren niet altijd thuis in slechts één categorie; zij nemen in het veld wisselende en soms tegelijkertijd verschillende posities in. Onder *initiatiefnemers* verstaan wij de spelers die publiekelijk kenbaar maken dat voorlichtingsprojecten kunnen bijdragen aan het verbeteren van de arbeidsmarktpositie van allochtonen en die daartoe stappen ondernemen. Deze stappen kunnen bestaan uit het formuleren van beleid dat zulke projecten rechtvaardigt, het beschikbaar stellen van geld voor het realiseren daarvan of het hiertoe aanboren van subsidiekanalen van andere instellingen of organisaties, en het inschakelen van een change-agent, al dan niet uit eigen gelederen, voor het ontwikkelen en uitvoeren van de projecten. Onder *adresgroepen* rangschikken wij de spelers op wie de projecten gericht zijn. Deze spelers beschouwen wij niet als pionnen die op het speelveld heen en weer geschoven worden, maar als actieve deelnemers. De categorie adresgroep kan op verschillende manieren worden onderverdeeld, bijvoorbeeld in allochtonen en autochtonen. Bij projecten die bedoeld zijn voor werkzoekende allochtonen wordt veelal een onderscheid gemaakt naar bijvoorbeeld land van herkomst, sekse, opleiding en generatie. Bij projecten voor autochtonen wordt gedifferentieerd naar werkgevers en werknemers. Werkgevers, waaronder directie, management en personeelszaken in grotere bedrijven, maken beleid en formuleren daarbij soms streefcijfers met het oog op de instroom van allochtonen. Werknemers worden benaderd als de toekomstige collega's: hun opstelling bepaalt mede of de arbeidsparticipatie van etnische minderheden een blijvend karakter vertoont en of die participatie voor betrokkenen loopbaanperspectieven biedt.

Tot de *change-agents* behoren de producenten, distributeurs en uitvoerders van de diverse voorlichtingsprogramma's. Change-agents verschillen naar organisatiestructuur. Sommigen zijn autonoom, anderen zijn ingebouwd in bestaande organisaties. Allerhande profit-organisaties manifesteren zich in het veld als change-agents. Bureaus op het gebied van werving en selectie, sollicitatietechnieken, organisatie- en advieswerk en directe arbeidsbemiddeling: aan uiteenlopende adresgroepen bieden zij hun dienstenpakket aan. Gerenommeerde bureaus offeren naast hun bestaande producten cursussen intercultureel management en er is een veelheid aan recent opgerichte, kleinere bureaus die zich presenteren als specialisten op het gebied van interetnische communicatie en multicultureel personeelsbeleid. Daarnaast melden tal van semi-profitorganisaties zich op de markt. Met bijscholingscursussen en postdoctoraal onderwijs op het gebied van onder meer migrantenvoorlichting openen universiteiten en hogescholen hun poorten. Tot slot laat de non-profit sector zich niet kennen: arbeidsvoorzieningen, vakbonden en overheidsinstellingen zetten hun voorlich-

tingsdiensten aan het werk. En dan zijn er nog de *rapporteurs* die de positie van allochtonen op de arbeidsmarkt nauwlettend in de gaten houden, die de noodzaak van voorlichtingsinspanningen vaak onderschrijven, maar die deze initiatieven en projecten in ieder geval inventariseren en evalueren. Er zijn verschillende soorten rapporteurs actief in het veld: zelfstandige onderzoeksbureaus, onderzoeksinstituten van universiteiten en researchafdelingen van departementen en allochtone belangenorganisaties. Rapporteurs spelen als sociale rechereurs, als 'controledienst', een belangrijke rol in het veld.

Onderzoeksbevindingen die zij publiceren, behoren tot de produkten en diensten die het veld oplevert en die in het veld tot stand komen. Wij beschouwen rapporteurs niet als buitenstaanders die als onafhankelijken de balans in het veld opmaken. Zij construeren (mede) de 'pikorde' in het veld en bieden hun opdrachtgevers en derden een oriëntatie op de verhoudingen in het veld.

Rapporteurs maken deel uit van het veld dat zij bestuderen. Zij strijden om toegang tot het veld; zij streven naar medewerking van respondenten, hopen op financiële ondersteuning voor dataverzameling en zijn erop uit dat hun bevindingen en aanbevelingen ingang vinden in het veld.

Hulpbronnen

Op basis van onze eerste dataverzameling komen wij tot de conclusie dat er sprake is van twee concurrerende perspectieven waarin op basis van verschillende hulpbronnen uiteenlopende probleemdefinities worden geprefereerd. In de eerste plaats is er sprake van een *culturaliserend perspectief*. Daarmee verwijzen wij naar een specifieke manier om de marginale positie van migranten te verklaren: hun achterstand en achterstelling worden toegeschreven aan hun culturele achtergronden en etnische tradities (Glastra & Kats, 1993). Dit perspectief legt de nadruk op kennis van culturele achtergronden, op culturele sensitiviteit en flexibiliteit en op het managen van cultuurverschillen. Een voorbeeld van dit perspectief zijn de voorlichtingsprodukten die in het veld worden ontwikkeld, gedistribueerd en bedoeld zijn voor het management; deze worden nogal eens aangeboden onder de noemer 'interculturele communicatie' of 'multicultureel personeelsbeleid'. Voor een andere manifestatie van de tendens tot culturalisering verwijzen wij naar manier waarop de etniciteit van de change-agent als hulpbron wordt aangewend: change-agents van allochtone herkomst blijken zich te beroepen op een unieke kapitaal-soort, namelijk hun kennis van en ervaring met 'de' allochtone cultuur waartoe men zelf behoort. In de tweede plaats signaleren wij een *technocratisch perspectief*. Daarmee refereren wij aan de tendens om de opname van allochtonen in het arbeidsproces te beschouwen als een kwestie van tekortschietende kwalificaties van allochtonen en algemene organisatiekenmerken. In dit licht worden uiteenlopende, reeds beproefde modellen en stappenplannen van stal gehaald die vervolgens worden aangepast met het oog op de problematiek in kwestie. Maar deze interventiemiddelen zijn niet on-

omstreden. De strijd spitst zich toe op professionaliteit. Het is dringen geblazen op de markt van voorlichtingsprojecten die pogen de arbeidsparticipatie van allochtonen te verbeteren; het aantal change-agents neemt gestaag toe. Om de professionaliteit te waarborgen wordt van diverse kanten aangedrongen op standaardisering van criteria om de interventies van change-agents te beoordelen. Een aantal van hen tracht in samenwerking met rapporteurs te komen tot een keurmerk om het 'kaf van het koren' te scheiden.

Het culturaliserend perspectief stelt etnische kennis en culturele vaardigheden voor als schaarse, maar onontbeerlijke hulpbronnen. Dit perspectief fixeert het beeld van zowel autochtonen als allochtonen: beide worden gecategoriseerd op basis van vermeende verschillen in tradities. Culturen worden opgevoerd als constanten, als homogene eenheden die duidelijk en definitief zijn afgebakend en die maatschappelijke achterstand en voorsprong begrijpelijk maken (Gilroy, 1992, p. 57). Zo blijkt uit onderzoek (Glastra & Kats, 1992) naar voorlichtingsfilms voor (leerling)verpleegkundigen over interetnische verhoudingen in het ziekenhuis dat autochtone verpleegkundigen worden aangesproken op hun 'cultureel bepaalde' inlevingsvermogen, terwijl allochtone patiënten gereduceerd worden tot lastposten die gezien 'hun cultuur' niet in staat worden geacht bij te dragen aan het oplossen van eventuele problemen. Het meer gevestigde technocratisch perspectief daarentegen negeert culturele verschillen. Dit perspectief legt het accent op wetenschappelijke kennis en professionele vaardigheden, en is gebaseerd op het denken in termen van achterstandsgroepen. Allochtonen worden 'op één hoop gegooid' met autochtone achterstandsgroepen die buiten het arbeidsproces staan of zijn komen te staan, die gebrek aan werkervaring hebben, de juiste kwalificaties ontberen of niet (meer) gemotiveerd zijn voor het verrichten van betaalde arbeid. Het lijkt erop dat het technocratisch perspectief in de loop van het gevecht culturaliserende elementen overneemt. Dit valt af te leiden uit het feit dat een aantal gerenommeerde organisatie- en adviesbureaus aangeeft niet alleen een bepaald stappenplan en een set technieken voor te staan, maar zegt zich voor de uitvoering daarvan tevens te kunnen beroepen op 'etnische deskundigheid'. Duidelijk is tevens dat aanhangers van het culturaliserend perspectief alle moeite doen om cultuurverkenning en -verandering in stappenplannen uiteen te leggen en de meerwaarde daarvan te laten 'doorrekenen'.

De ideologie van de culturalisering schept voor allochtonen de mogelijkheid de multiculturele samenleving te verbinden met de claim van een kennismonopolie op grond van de eigen culturele of etnische identiteit. Het lijkt erop dat op grond daarvan werkgelegenheid is ontstaan voor allochtone voorlichters, arbeidsbemiddelaars en -toerusters en voor trainers en adviseurs in multicultureel management en interculturele communicatie (vgl. Bovenkerk, Den Brok & Ruland, 1991; Dagevos & Veenman, 1993). De ideologie van technocratisering biedt met name gevestigde change-agents de kans om met behulp van beproef-

de modellen hun werkterrein uit te breiden. Daarmee wordt de stelling van Hall geadstrueerd dat ideologieën zoals culturalisering en technocratisering reële sociale krachten zijn die de uitkomst van maatschappelijke verdelingskwesties (bijvoorbeeld van reputaties en arbeidsplaatsen) beïnvloeden.

Tot besluit

Wij pretenderen dat onze benadering van voorlichting als 'transformer' een theoretische meerwaarde behelst ten opzichte van de meer ingeburgerde benaderingen. In een periode waarin het voortbestaan van sociaal-wetenschappelijke vakgroepen steeds meer afhankelijk wordt van financiering uit de derde-geldstroom, komen theorievorming en theorietoetsing op de tocht te staan. Dit geldt zeker het 'minderhedenonderzoek' (Rath, 1990; Veenman, 1994). In samenhang met de ad hoc oriëntatie van veel voorlichtingskundige inzichten menen wij dat ons researchprogramma kan bijdragen aan meer fundamentele kennisverwerving.

Met behulp van de veldtheorie en het encoding-decoding model worden in onze benadering voorlichtingsprocessen ontdaan van hun isolement en hun episodisch karakter, gerelateerd aan hun institutionele voorwaarden en ingebed in het maatschappelijk krachtenveld. Bij voorlichtingskundige studies is het hooguit gebruikelijk om in het voorwoord van het onderzoeksrapport de aanleiding, zender, doelstelling, boodschap en beoogde publieksgroep van de interventie te schetsen. Wij beschouwen deze echter niet als gegeven grootheden; elke aanleiding, zender, doelstelling, boodschap en beoogde publieksgroep moet gezien ons theoretisch perspectief worden gezien tegen de achtergrond van het veld met zijn belangen, machtsverhoudingen en positiebepalingen. De mogelijkheden en de beperkingen van voorlichtingsprocessen kunnen niet afdoende verklaard worden door alleen aandacht te besteden aan behendige programmering, aan het verpakken van boodschappen of aan cognitieve vermogens van publieksgroepen. En de criteria op basis waarvan conclusies worden getrokken over succes of falen, moeten zeker niet uitsluitend gebaseerd zijn op het aantal mensen dat bereikt, overtuigd of geholpen is. Het communicatief strategisch handelen kent altijd meerdere resultaten. Een traditie van 'succesvolle' specialisatie in een bepaalde deelproblematiek van het veld kan ervoor zorgen dat flexibele omschakeling naar nieuwe thema's en aanpakken bemoeilijkt wordt. Wij denken niet in termen van doelstellingen en effecten, maar in termen van meerdimensionale verschuivingen in machtsbalansen tussen verschillende actoren in het veld.

Theoretische interesses sporen niet vanzelf en zeker niet op korte termijn met praktische relevantie. Toch verwachten wij dat onze onderzoeksbenadering een praktische meerwaarde kan impliceren. Ons theoretisch perspectief leidt als het ware tot 'ontnuchtering'; niet alleen de mogelijkheden, maar vooral de beper-

kingen van voorlichtingsprocessen worden in kaart gebracht. In een tijdperk waarin de grenzen van de verzorgingsstaat steeds nauwer getrokken worden en maatschappelijke arrangementen ter discussie staan, misstaat enig realisme ons inziens ook de bestudering van voorlichtingsprocessen niet.

Ingediend juni 1994; afgesloten september 1995

LITERATUUR

- Achterhuis, H. (1982). *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie*. Baarn: Ambo.
- Alvesson, M. (1993). The play of metaphors. In J. Hassard & M. Parker (Eds.), *Postmodernism and organizations* (pp. 114-131). London: Sage.
- Ang, I. (1990). Culture and communication. Towards an ethnographic critique of media consumption in the transnational media system. *European Journal of Communication*, 5, 139-160.
- Ban, A.W. van den (1982). *Inleiding tot de voorlichtingskunde*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Berg, R. van den (1984). *Voorlichting. Een strategie tot verandering*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Beugen, M. van (1981). *Sociale technologie en het instrumentele aspect van agogische actie*. Assen: Van Gorcum.
- Blommaert, J., & Verschuere, J. (1992). Het Belgisch migrantendebat. Antwerpen: IPRA.
- Boerengroep, De (1973). *Over de landbouwvoorlichting. Materiaal voor een kritiek op de voorlichtingskunde*. Wageningen: De Uitbuyl.
- Bosman, J., Hollander, E., Nelissen, P., Renckstorf, K., Wester, K., & Woerkum, C. van (1989). *Het omgaan met kennis en de vraag naar voorlichting. Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: ITS.
- Bourdieu, P. (1992a). *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Amsterdam: SUA.
- Bourdieu, P. (1992b). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bourdieu, P. (1994). *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bovenkerk, F., Brok, B. den, & Ruland, L. (1991). Meer minder of gelijk. Over de arbeidskansen voor hoog opgeleide leden van etnische groepen. *Sociologische Gids*, 38, 174-186.
- Brunsdon, C., & Morley, D. (1978). *Everyday television: 'Nationwide'*. London: BFI.
- Cuilenburg, J.J., & Noomen, G.W. (1984). *Communicatiewetenschap*. Muiderberg: Coutinho.
- Curran, J. (1991). The sociology of the mass media. In J. Curran & J. Seaton (Eds.), *Power without responsibility. The press and broadcasting in Britain* (pp. 249-276). London: Fontana.
- Dagevos, J., & Veenman, J. (1993). De betekenis van etnische functies voor de beroepsloopbaan van allochtonen. *Migrantenstudies*, 9(2), 35-52.
- Doorn, J.A.A. van (1985). Het miskende pluralisme: een herformulering van het minderhedenvraagstuk. In J. Sperna Weiland & J.H.P. Paelinck (red.), *Etnische minderheden. Wetenschap en beleid* (pp. 67-96). Meppel/Amsterdam: Boom.
- Dijk, J.A.G.M. van (1991). *De netwerkmaatschappij: sociale aspecten van nieuwe media*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Elias, N. (1976). *Wat is sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Engbersen, G. (1994). Sferen van integratie. Een reactie op Veenman en op Vermeulen en Penninx. *Migrantenstudies*, 9(4), 244-248.
- Entzinger, H.B. (1990). Overheidsbeleid. In H.B. Entzinger & P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische minderheden in Nederland* (pp. 244-264). Amsterdam/Heerlen: Boom/OU.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. London: Addison-Wesley.
- Frissen, V., & Wester, F. (1990). Recente toepassingen van de interpretatieve onderzoeksbenadering

- in de communicatiewetenschap. *Masscommunicatie*, 18, 153-175.
- Gent, B. van (1990). Voorlichting in vogelvlucht. In B. van Gent & J. Katus (red.), *Voorlichting. Theorieën, werkwijzen en terreinen* (pp. 9-19). Houten/Deurne: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. London: MacMillan.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gilroy, P. (1992). The end of antiracism. In J. Donald & A. Rattansi (Eds.), *'Race', culture and difference* (pp. 49-61). London: Sage.
- Glastra, F.J. (1994). *De begrensde verbeelding. Interetnische verhoudingen in educatieve en voorlichtingsfilms*. Leiden: DSWO Press.
- Glastra, F., & Kats, E. (1992). Culturalizing the ethnic patient: Educational films and images of interethnic relations in health care. *Health Education Research*, 7 (4), 487-496.
- Glastra, F., & Kats, E. (1993). The filmic construction of tolerance: Representation of interethnic relations in educational films. *European Journal of Communication*, 8, 345-363.
- Grossberg, L. (1993). Can cultural studies find true happiness in communication? *Journal of Communication*, 43, 1-22.
- Hall, S. (1980). Encoding, decoding. In S. Hall (Ed.), *Culture, media and language* (pp. 128-138). London: Hutchinson.
- Hall, S. (1982). The rediscovery of 'ideology': Return of the repressed in media studies. In M. Gurevitch (Ed.), *Culture, media and society* (pp. 56-90). London: Methuen.
- Heymann, F.V. (1989). Vrouwen uit achterstandsgroepen. Voorlichting over scholing en werk. *Tijdschrift voor Agologie*, 18 (3), 289-299.
- Hoof, J. van (1990). *De arbeidsmarkt als arena. Arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief*. Amsterdam: SUA.
- Jonge, P.R. de (1987). Naar een dualistisch werkloosheidsbeleid. De combinatie van herintredende en zorgfunctie. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 3,(2), 17-29.
- Katus, J. (1984). *Volkstelling in opspraak. Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971*. Leiden: s.n.
- Klandermans, B. (1991). Sociale dilemma's, collectief gedrag en de problematiek van beïnvloeding op grote schaal. In B. Klandermans & E. Seijdel (red.), *Overtuigen en activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk* (pp. 1-9). Assen: Van Gorcum.
- Klandermans, B., & Seijdel, E. (red.) (1991). *Overtuigen en activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk*. Assen: Van Gorcum.
- Kok, G., & Damoiseaux, V. (1991). Beïnvloeding van attitudes en gedrag. In B. Klandermans & E. Seijdel (red.), *Overtuigen en activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk* (pp. 30-49). Assen: Van Gorcum.
- Kok, G., Wilke, H.A.M., & Meertens, R.W. (red.) (1992). *Voorlichting en verandering*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Koningsveld, H. (1984). Voorlichting: manipulatie of kritiek? In B. van Gent & J. Katus (red.), *Voorlichting. Theorieën, werkwijzen en terreinen* (pp. 68-85). Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Lutz, H. (1992). Integreert arbeid? Migranten, arbeidsmarkt en beleid in Nederland. *Migrantenstudies*, 8(2), 3-12.
- McQuail, D. (1994). *Mass communication theory. An introduction*. London: Sage.
- Meegeren, P. van (1989). *Milieuvoorlichting. Model voor een planmatige aanpak*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Morley, D. (1980). *The 'Nationwide' audience. Structure and decoding*. London: BFI.
- Rath, J. (1990). Politieke participatie. In H.B. Entzinger & P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische minderheden in Nederland* (pp. 123-140). Amsterdam/Heerlen: Boom/O U.
- Rath, J. (1993). De tegenbedoelde effecten van het minderhedenbeleid. In G. van der Pas (red.), *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving* (pp. 24-42). Amsterdam:

Wetenschappelijk Bureau Groen Links.

- Rattansi, A. (1992). Changing the subject? Racism, culture and education. In J. Donald & A. Rattansi (Eds.), *'Race', culture and difference* (pp. 11-48). London: Sage.
- Roelandt, Th., & Veenman, J. (1991). Een etnische onderklasse in Nederland? *Migrantenstudies*, 7(3), 21-38.
- Röling, N.G. (1989). De moeilijk bereikbaren: 'last frontier' voor GVO? Een begripsbepaling en overzicht. *Tijdschrift voor Gezondheidsbevordering, Gezondheidsvoorlichting, Opvoeding en Preventie*, 10(3), 101-112.
- Roos, G. de (1991). Milieu- en energiegedrag. In B. Klandermans & E. Seijdel (red.), *Overtuigen en activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk* (pp. 145-178). Assen: Van Gorcum.
- Saussure, F. de (1968). *Cours de linguistique générale*. Parijs: Payot.
- Schedler, P.E. (1992). Buitenstaanders binnenshuis. Vrouwen en homo's in organisaties. Leiden: DSWO Press.
- Schedler, P.E. (1993). Autonomy: Solution, transition or possibility? Women's emancipation and education. *Studies in the Education of Adults*, 25(1), 31-41.
- Schuyt, K. (1986). *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Seijdel, E. (1987). Evaluatie-onderzoek. In B. Klandermans & E. Seijdel (red.), *Overtuigen en activeren: publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk* (pp. 54-73). Assen: Van Gorcum.
- Shannon, C., & Weaver, W. (1949). *The mathematical theory of communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Tinnemans, W. (1993). Een pleidooi voor nuance. Het moeilijke anti-racisme. In G. van der Pas (red.), *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving* (pp. 104-119). Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau Groen Links.
- Veenman, J. (1993). Minderhedenbeleid in Nederland. In G. van der Pas (red.), *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving* (pp. 13-23). Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau Groen Links.
- Veenman, J. (1994). Arbeidsmarktonderzoek minderheden op een tweesprong. In H. Scholten & S.C. de Groot (red.), *Arbeidsmarkt en sociale zekerheid. Beleid in beweging* (pp. 147-162). Tilburg: IVA.
- Verkuyten, M., Jong, W. de, & Mason, C.N. (1993). Opvattingen over etnische minderheden: etno-critisme en discours analyse. *Mens en Maatschappij*, 68(1), 19-38.
- Vermeulen, H., & Penninx, R. (1994a). Slotbeschouwing. In H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (pp. 207-234). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H., & Penninx, R. (1994b). Inleiding. In H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (pp. 1-14). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verweij, A.O., Muus, Ph.J., & Eekert, P.M. van (1990). *Uitstroom van minderheden uit arbeidsorganisaties*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Volker, J.P. (1983). De witte plekken in de voorlichtingskunde. Enige aspecten die nadere studie behoeven. In *In de ban van de voorlichtingskunde* (pp. 54-65). Wageningen: Landbouw Hogeschool.
- Vrij, A., Schie, E. van, & Winkel, F.W. (1992). Het tegengaan van vooroordelen jegens etnische minderheden: een voorlichtingsfilm gebaseerd op sociaal-psychologische uitgangspunten geëvalueerd. *Massacommunicatie*, 20, 117-127.
- Vrij, A., & Winkel, F.W. (1991). 'Zet eens een andere bril op'. De effecten van een voorlichtings-campagne over vooroordelen ten aanzien van minderheden bij autochtone waarnemers onderzocht. *Migrantenstudies*, 7(2), 44-53.
- Walle-Sevenster, J. de, Beucken, L.R.J. van den, & Röling, N.G. (1986). *Voorlichting aan achterstandsgroepen*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Wapenaar, H., Röling, N.G., & Ban, A.W. van den (1989). *Basisboek voorlichtingskunde*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Weenig, W.H. (1991). *Information diffusions and persuasion in communication networks: The strengths*

of strong and weak ties. Leiden: s.n.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1989). Alloctonenbeleid. 's-Gravenhage: SDU.
Willemse, G., & Nimako, G. (1993). Multiculturalisme, verzuilde samenleving en verzorgingsstaat.
In G. van der Pas (red.), *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving* (pp. 43-56).
Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau Groen Links.

Woerkum, C.M.J. van (1984). *Massamediale voorlichting. Een werkplan*. Meppel: Boom.

Wolff, R., & Penninx, R. (1994). Donkere wolken boven de arbeidsmarkt. *Migrantenstudies*, 10(1), 1-18.

Zwan, A. van der, & Entzinger, H.B. (1994). *Beleidsopvolging minderbeden debat. Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse zaken*. 's-Gravenhage: SDU.

ABSTRACT

Petra Schedler & Folke Glastra. A field-theoretical approach to public information. Massacommunicatie, 1995/4, p. 315-334.

In this article, a field-theoretical approach to research into public information processes is introduced. Firstly, we comment on some established research approaches. Secondly, the communication model of Hall and the social theory of Bourdieu on which our approach is based, are elaborated. Thirdly, some notions derived from these insights are illustrated with examples from our research programme which deals with public information initiatives and projects aimed at enhancing the labour participation of migrants in the Netherlands. Finally, we clarify the surplus value of the field-theoretical approach.

Discussie

Voorlichtingsbeleid: de mythe van 'accountability'

In een recent nummer van Massacommunicatie (1995, nr. 2) schrijft Leeuw: 'Accountability is hoe langer hoe meer een hoog goed in de overheidssector geworden: verwacht wordt dat betrouwbare en valide informatie over effecten, neveneffecten en kosten van de inzet van beleidsinstrumenten (...) beschikbaar is'. Hij ziet als een belangrijke uitdaging voor voorlichtingsbeleid 'het vergroten van de accountability en de effectiviteit van de overheidsvoorlichting'.

Dit laatste zal niemand willen betwisten, maar over het criterium van accountability, 'de mate waarin verantwoordingsinformatie beschikbaar is over de kosten en baten (met name effecten) van voorlichtingsactiviteiten' (Leeuw, 1985, p. 84), rijzen enkele serieuze vragen. In deze bijdrage wil ik betogen dat accountability principieel een onmogelijk en zelfs onwenselijk criterium is. Ik wil aangeven hoe de voorlichtingskunde bijgedragen heeft aan de mythe dat communicatie-effecten voorspelbaar zijn en ik besluit met een discussie over mogelijke alternatieve benaderingen.

De onvoorspelbaarheid van communicatie-effecten

Dat communicatie-effecten moeilijk te voorspellen zijn valt eenvoudig in te zien als we enige zaken op een rijtje zetten.

Op de eerste plaats is daar het verschil tussen een effectieve benadering en de daadwerkelijke uitvoering van een voorlichtingsproject. Een onzeker element is bijvoorbeeld wat wel de 'creatieve factor' wordt genoemd. De creatieve factor is ongetwijfeld verantwoordelijk voor een belangrijk deel van enig communicatie-effect, met name waar het gaat om ongevraagde en/of persuasieve voorlichting. We praten dan over een complex van variabelen: de (al dan niet) creatieve persoon, die de boodschap vormgeeft, de (al dan niet) creativiteit bevorderende organisatie, waarvan hij deel uitmaakt, de (al dan niet) creativiteit stimulerende omstandigheden tijdens het produktieproces, waaronder de briefings en tussen-

tijdse evaluaties door anderen, enzovoort. In het verleden is vaak met veel ophef gesproken over succesvolle benaderingen die, elders gerepliceerd, tot aanzienlijk minder enthousiasme aanleiding gaven. Een recent voorbeeld is een lokaal Zweeds project, een succesnummer op het gebied van ongevallenpreventie, dat - met veel minder resultaat - herhaald werd in Nijmegen (Wortel, 1994). Natuurlijk zijn behalve de creatieve factor ook andere factoren debet aan een mankerend resultaat, zoals organisatorische of financiële factoren. Tezamen zorgen ze er voor dat een benadering slechts op grove lijnen replicabel is. De effectiviteit hangt van de uitvoering af en dus kan er op basis van het 'masterplan' niets voorspeld worden.

Ten tweede is er de activiteit van de ontvanger zelf. We zijn er op dit moment meer dan ooit tevoren van overtuigd dat ontvangers niet zozeer ontvangen als wel construeren (Lull, 1990, p. 14). Zij scheppen zelf betekenisvolle informatie uit hetgeen hen wordt aangereikt. Ook dit concept van de 'actieve ontvanger' (Nelissen, 1995) maant ons tot voorzichtigheid over enige voorspelbaarheid. Het complex aan behoeften en motivaties dat de ontvanger aanzet tot een bepaald soort decoderen is moeilijk in zijn volle breedte te doorzien. Een voorbeeld. De gemiddelde agrariër lijkt weinig gecharmeerd van de gangbare natuurvoorlichting. Dat is niet verwonderlijk, omdat hij in het dagelijks leven op een nogal afwijkende manier met natuur omgaat, afwijkend in ieder geval van de wijze waarop de natuurliefhebber natuur bejegt. Maar hoe dan zijn natuurvisie zich ontwikkelt en tot welke constructies dit leidt, oog in oog met andere natuurbeelden, is toch allesbehalve eenvoudig te voorspellen. Het is bijvoorbeeld zeker niet zo dat agrariërs geen waarde hechten aan 'niet produktieve' natuur.

Ten derde valt te noemen de onzekere route van een gerealiseerd communicatie-effect, vanaf het moment van ontvangst. Een communicatie-effect is geen gestolde neerslag van een 'effectieve boodschap', maar een resultaat van constructie, die - en daar gaat het hier om - niet ophoudt als een boodschap is verwerkt. We kunnen daarbij een individuele en een sociale kant onderscheiden. Vooral het laatste verdient speciale aandacht. In de meeste gevallen is een voorlichtingsboodschap pas interessant in een sociale context, waar over een probleem wordt gesproken. Hoe dan dit probleem wordt gethematiserd, gelabeld (behorende bij de wij- of de zij-groep), en in welke bewoordingen erover wordt gesproken bepaalt in hoge mate het werkelijke effect (Van Woerkum, 1994). We weten uit de diffusieliteratuur dat veel communicatie-effecten uit de tweede hand ontstaat, het zogenaamde 'trickle-down effect': mensen geven informatie aan elkaar door. Maar even interessant is wat er met die informatie in de sociale interactie gebeurt. Wordt deze bevestigd of ontkracht? Hoe gaat men ermee om? Om bij het voorbeeld over de natuurvoorlichting aan agrariërs te blijven: gebruiken zij de op hen afkomende boodschappen als negatief referentiemateriaal, met de bedoeling hun eigen identiteit te bevestigen? 'Hun' natuur tegen-

over 'onze' natuur. Dit lijkt mogelijk, want zij zitten veelal in problematische situaties, met veel onderlinge spanningen. Over 'natuur' zijn ze betrekkelijk eentemmig. Op dat gebied vinden ze elkaar en voelen ze zich onderling verbonden. Of gebruiken ze deze voorlichting als bewijsmateriaal: dat de overheid hen werkelijk niet (meer) serieus neemt en zich door regio-vreemde interessegroepen laat leiden? Ook dit lijkt mogelijk en het zou een aantal reacties kunnen verklaren. Met diepgaand onderzoek kunnen we enigermate begrijpen wat er aan de hand is, maar we moeten berusten in veronderstellingen, die we hoogstens plausibel kunnen maken (Aarts & Van Woerkum, 1994). Harde bewijzen kunnen we niet overhandigen. We moeten accepteren dat de sociale fabriek die de grondstof 'boodschap' verwerkt volgens een weinig overzichtelijk schema is ingericht. Ten vierde moeten we bedenken dat een boodschap niet verschijnt in een communicatief vacuüm, maar vergezeld gaat van (vaak talloze) andere boodschappen over hetzelfde onderwerp. Met andere woorden: de publicitaire context van voorlichting is mogelijk nogal predominant aanwezig. Duidelijk zal zijn dat deze context de werking van voorlichting sterk kan beïnvloeden, direct (bijv. als een cabaretier een voorlichtingsboodschap ridiculiseert) of indirect (bijv. als afwijkende informatie wordt verstrekt). Het probleem is nu dat veel voorlichting is gerelateerd aan actuele maatschappelijke problemen, waardoor de kans groot is dat de nieuwsmedia en/of interessegroepen met berichten over problemen en oplossingen komen, of commentaar daarop, echter in een mate die moeilijk voorspelbaar is en bovendien met een tendens die vooraf moeilijk kan worden voorzien. Stel, ik wil aan agrariërs natuurvoorlichting geven in een periode waarin in de media intensief gepraat wordt over het omvormen van het buitengebied tot natuurterrein ten koste van veel landbouwgrond. Een dergelijke discussie lijkt zeer wel mogelijk (en is deels gaande) over de Randstad en 'het groene hart' daarvan. In een dergelijke context worden mijn contacten met bedoelde agrariërs op zijn minst problematisch. Maar vooraf weet ik niet of en hoe.

Deze factoren bieden bij elkaar genomen mijns inziens voldoende redenen om het idee van voorspelbaarheid, en daarmee van accountability, te relativiseren. Zeker zou het uiterst welkom zijn, in een tijd van bezuinigingen, als de overheid bij haar voorlichtingsbeleid kon zeggen: ik investeer f ... teneinde effect ... te bereiken. Dit is echter principieel onmogelijk, en ook onwenselijk. Het is onwenselijk, omdat onvoorspelbaarheid bepaald niet betekent: zonder effect. Zelfs is de hypothese verdedigbaar dat wie zeer sterk zou leunen op voorspelbaarheid zich daarmee dusdanig beknot dat weliswaar enig effect meer waarschijnlijk wordt, maar tegelijk: dat dit een vrij gering effect moet zijn. Wie geen risico's wil lopen speelt noodzakelijkerwijze een bescheiden rol. In een wereld die bol staat van beïnvloedende communicatie is alleen al het trekken van aandacht een opdracht die om een ongebruikelijke, originele, maar daardoor juist minder voorspelbare aanpak vraagt.

Overigens moeten we ons realiseren dat wat geldt voor voorlichting ook andere instrumenten raakt, mede omdat de effectiviteit van alternatieven (regelgeving, voorzieningen, financiële middelen, bevorderend of remmend) in belangrijke mate afhankelijk is van juist communicatie. Ik kan hier in dit kader niet diep ingaan op de voorwaardelijke functie van communicatie voor het slagen van 'overig' beleid (Van Woerkum, 1990). Duidelijk zal zijn dat burgers die wetten niet kennen of begrijpen of ze niet accepteren, hun gedrag niet eenvoudig zullen gaan veranderen. Ook een effectief gebruik van voorzieningen vergt door-gaans de nodige voorlichting. En zelfs bij het financiële instrumentarium (van belastingen tot subsidies) is voorlichting veelal een noodzakelijke component. Daarmee wordt ook beleid dat niet als hoofdinstrument voorlichting heeft toch 'getroffen' door dezelfde onzekerheden die voorlichting kenmerken. Zo is de effectiviteit van op gedragsverandering gerichte wetgeving bepaald niet gegarandeerd ('regels' betekent allesbehalve 'geregeld'), mede vanwege communicatieve redenen, zoals een lage begrijpelijkheid of een lage acceptatie. Bovendien kent elk ander instrument weer geheel eigen onzekerheden. Is rekening-rijden een mogelijkheid om files te bestrijden? Kunnen we met wetgeving en handhaving de snelheid van vrachtauto's verminderen? Onzekerheden kunnen we door middel van onderzoek en kritische reflectie reduceren, maar niet opheffen.

De suggestie van zekerheid

Hoe is het gezien de hier besproken vier factoren mogelijk dat in de voorlichtingskunde een instrumenteel denken tot ontwikkeling is gekomen met de suggestie dat men effecten 'in de grip' heeft?

We komen hier op het terrein van de wetenschapssociologie. In deze tak van wetenschap wordt keer op keer bevestigd dat wetenschappers niet in een eeuwige speurtocht de waarheid 'ontdekken', beetje bij beetje. Wat zij 'vinden' is het resultaat van onderling afgesproken procedures, over de betekenis waarvan in een constant proces van onderlinge communicatie wordt onderhandeld. Naast deze interne dynamiek speelt mee de wijze waarop de buitenwereld met deze wetenschap omgaat.

Het valt te begrijpen dat de sociale wetenschap in de ogen van belangrijke financiers (het beleid, het bedrijfsleven) haar nut ontleent aan de wijze waarop ze bepaalde interventies kan ondersteunen, i.c. het effect daarvan kan voorspellen. Het instrumentele denken in de voorlichtingskunde is daarmee een antwoord op beleidmakers die met voorlichting gedrag willen veranderen.

Het volgende voorbeeld kan dit illustreren. In de energiesector kan met technologische ingrepen, zoals de hoogrendementsketel, een aanzienlijke besparing worden bereikt. Gaandeweg wordt het echter steeds minder renderend om met R en D activiteiten gericht op ketels besparingen te realiseren. Dit geld kan, zo is het idee, beter gebruikt worden om gedrag van burgers te beïnvloeden, dat

immers voor een belangrijk deel verantwoordelijk is voor energieverstopping. De vraag is nu welke voorlichtingskundige modellen we kunnen aanreiken op basis waarvan effectieve interventies mogelijk worden, die minstens zoveel moeten opleveren als technologische interventies. Voorlichtingskundigen die op deze vraag ingaan kunnen rekenen op een niet onaanzienlijk onderzoeksbudget, met als conditie dat ze enige zekerheid moeten bieden over het rendement van voorlichting, gebaseerd op die modellen.

Hoe doen voorlichtingskundigen dat? Ik wil twee onderzoekstradities beschrijven die met een 'ingebouwde garantie' van succes zeer frequent zijn gepresenteerd en ook nu nog opgeld doen.

De eerste traditie is gegrond op een instrumentele interpretatie van het Berlo-model van communicatie, het *SMCRE*-model (source, message, channel, receiver, effect). De conceptualisatie wordt toegepast in verkennend onderzoek, dat aan voorlichting vooraf gaat. We krijgen dan bronvariabelen, boodschapvariabelen, kanaalvariabelen en ontvangersvariabelen (Van den Ban, 1979, p. 82).

Deze variabelen kunnen afgezet worden tegen een nadere classificatie van het effect, zoals de blootstelling aan een boodschap, de attentie en het begrip, of verder gelegen effecten als de attitude en het gedrag (vergelijk Kok, 1992, p. 34 e.v.). We zien aldus een $r \times k$ schema waarin elke cel kan worden geoptimaliseerd ter wille van een adequaat resultaat. Ook mijn werkplan is op een dergelijk idee gebaseerd. Hierin worden de keuzes over de elementen met het *SMCRE*-model (enigszins gewijzigd) aan elkaar gerelateerd en verbonden met situatiespecifiek onderzoek. 'Een voorlichter moet naar ons idee allereerst weten wat een goede werkwijze is. Een goede werkwijze levert een produkt op van gegarandeerde bruikbaarheid, althans dat is het streven' (Van Woerkum, 1987, p. 30).

Een tweede traditie is die van het onderzoek naar attitude- en gedragsverandering. Als voorbeeldmodel kan dienen het alom bekende model van Fishbein en Ajzen (1975). Hier wordt gedrag verklaard vanuit een gedragsintentie, die weer wordt beïnvloed door enerzijds de attitude, bestaande uit een set overtuigingen en de waardering daarvan en anderzijds de sociale norm, die bestaat uit wat anderen van een bepaald gedrag vinden en verwachten, en de waardering door de persoon daarvan. Het gaat ons om de pogingen om via communicatie de overtuigingen en de sociale norm te beïnvloeden (zie hiervoor o.a. O'Keefe, 1990). Het model van Fishbein en Ajzen, of beter de theorie daarachter (theory of reasoned action) is zeker niet bedoeld als een interventiemodel, evenmin als dat oorspronkelijk bij het model van Berlo het geval was, maar als zodanig is het wel veel gebruikt. Talloze studies zijn in de voorlichtingskunde ondernomen met dit model als basis, dat zeker voor de buitenwereld een duidelijke suggestie in zich heeft dat gedrag voorspelbaar en beïnvloedbaar is, een suggestie die door vele voorlichtingskundigen actief is versterkt.

Ik wil de waarde van beide tradities absoluut niet ontkennen. Ze bieden een

voorlichter interessante aangrijpingspunten om systematisch naar een bepaalde effect toe te werken, zeker als ze in combinatie worden gebruikt. Maar het idee dat we aldus vat krijgen op de ontvanger moeten we verwerpen. De ontvanger is en blijft ongrijpbaar.

Alternatieve benaderingen

Gegeven het feit dat de ontvanger moeilijk planmatig tot gewenste reacties te leiden is vanwege een onzeker creatief potentieel, de eigen constructie van de ontvanger, het moeilijk voorspelbare effect van sociale interacties en de wisselende publicitaire context, wat is dan een mogelijke gedragslijn voor een voorlichter, anders dan te werken via de bestaande modellen (zie boven)? Ik wil enkele alternatieven op een rijtje zetten en bespreken.

Serendipity

De eerste aanpak is weinig meer dan 'je doet maar wat'. Het enige wat telt is dat je met een constant en liefst gevarieerd aanbod komt en dan wel goed analyseert hoe dit ontvangen wordt. Deze benadering vindt steun bij de in zwang zijnde chaos-theorie. Kleine oorzaken kunnen, door de interferentie met talloze andere veroorzakers, 'ineens' iets opleveren. Zo kan ook voorlichting ineens 'werken'.

Er zijn zeker voorbeelden te geven van onverwachte effecten. Zo was de voorlichting van de Britse Dierenbescherming over het dierenleed bij (geëxporteerde) kalveren onverwacht succesvol, door het samengaan van een aantal oorzaken.

Overigens is een pendant van deze aanpak te vinden in de marketing-sector. Een schoenenfabrikant zet een tiental soorten schoenen in de jongerenmarkt en heeft zijn productie zo ingericht dat hij snel het geprefereerde type kan leveren. In feite laat hij aanvankelijk succes later succes voorspellen. Koopcijfers zijn dan marktverkenningen.

Strategisch gezien valt met deze aanpak meer te verdienen als redelijk intensief wordt voorgelicht op een steeds gevarieerde wijze. Daar waar reacties merkbaar worden, gaat men op de ingeslagen weg door, zolang als die benadering zinnig lijkt, mede gelet op wat de publicitaire context ingeeft. Continu onderzoek ('monitoring') kan uiteraard een dergelijke aanpak sterk ondersteunen.

Het accent op intuïtie

Men laat de voorlichting na een vrij open briefing over aan een groep communicators die geselecteerd wordt op a) empathie ten opzichte van de doelgroep en b) creativiteit. Deze groep krijgt carte blanche en wordt alleen afgerekend op het gerealiseerde effect.

Een dergelijke aanpak is bijvoorbeeld gevolgd bij de Stichting Goed Gebit in Amsterdam (zie o.a. Kalsbeek, 1987). Verschillende communicatiebureaus kre-

gen de opdracht om een campagne te ontwerpen om kinderen meer gebitsbewust te maken en hen aan te sporen om het gewenste gedrag te volgen. De effecten werden onderzocht. Een belangrijk medium was het affiche, waarvan het effect sterk bleek te wisselen van jaar tot jaar.

In de reclame is deze aanpak niet ongewoon. In de voorlichting hoort men er minder van, hoewel ook bij menige Postbus 51 campagne sterk geleund wordt op een creatief team van buiten de eigen organisatie.

Kwalitatief empirisch onderzoek: gespreksanalyse als uitgangspunt

Werd de rol van onderzoek in de vorige twee benaderingen teruggebracht tot evaluatie-onderzoek, hier krijgt zij juist een zwaar programmatisch accent. Het gaat dan niet om het bekende verkennende ontvangeronderzoek naar bestaande predisposities waarop een gedoseerde boodschap kan worden afgestemd, maar om een meer kwalitatieve aanpak.

Op dit gebied zijn er vele ontwikkelingen gaande (zie Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester, Van Woerkum, 1989; Nelissen, 1991; Wester, 1987). Waar ik hier voor wil kiezen is de toepassing vanuit de discourse-analyse, de gespreksanalyse (Potter & Wetherell, 1989; Te Molder, 1995). De gedachte is de volgende. Een van de criteria voor effectieve voorlichting is haar bediscussieerbaarheid (Van Woerkum, 1994). Deze is afhankelijk van de mate waarin voorlichting past bij de manier waarop mensen een onderwerp bespreken (thematiseren, labelen, verwoorden). Om dit te onderzoeken gaan we kijken naar de gebezigde gespreksmodellen voor een onderwerp. Zo onderzochten we kinderen wat betreft het onderwerp 'roken'. Groepjes bevriende kinderen lieten we in een klas tekeningen maken over roken, waarna we de discussie daarover op tape opnamen. Classificatie van de discussies leverde een aantal gespreksmodellen op, die in de voorlichting geactiveerd zouden kunnen worden, met een nieuwe input aan feiten of inzichten.

Conclusie en discussie

'Accountability' is een begrijpelijke, maar onjuiste benadering om tot effectieve voorlichting te komen. De mens is onderhevig aan een zeer uitgebreide en complexe set van factoren en handelt op basis van een heel eigen interpretatie daarvan.

Pieters en Van Raay kiezen als motto voor hun boek over reclame een citaat van Hopkins uit 1923: 'The competent advertising man must understand psychology. The more he knows about it the better. He must learn that certain effects lead to certain reactions, and use that knowledge to increase results and avoid mistakes. Human nature is the same today as in the time of Caesar. So the principles of psychology are fixed and enduring' (Pieters & Van Raay, 1992, p. 4). Dit motto past zeer goed bij het streven naar accountability, maar zet ons

op het verkeerde been. Beide auteurs geven aan het einde van hun boek ook aan hoe problematisch dit streven is. 'Veel gebeurtenissen zijn (...) moeilijk te voorstellen of te beheersen; vanwege de activiteit van de ontvanger zelf, de omringende publiciteit en de informele communicatie over de boodschap' (Pieters & Van Raay, 1992, p. 355-356). We moeten mijns inziens dit gegeven accepteren en er de consequenties uit trekken.

Ingediend september 1995; afgesloten september 1995

LITERATUUR

- Aarts, N., & Woerkum, C.M.J. van (1994). *Wat heet natuur? De communicatie tussen boeren en overheid over natuur en natuurbeleid*. Wageningen: Landbouwniversiteit/Vakgroep Voorlichtingskunde.
- Ban, A.W. van den (1979). *Inleiding tot de voorlichtingskunde*. Meppel: Boom.
- Bosman, J., Hollander, E., Nelissen, P., Renckstorf, K., Wester, F., & Woerkum, C. van (1989). *Het omgaan met kennis en de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: ITS.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behaviour*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Kalsbeek, H. (1987). Onderzoek naar de effecten van TGVO, verleden en toekomst. In *Onderzoek en GVO in het basisonderwijs; de betekenis van innovatie- en effectenonderzoek. Verslag van een workshop op 16 april 1987*. Utrecht: Landelijk Centrum GVO.
- Kok, G. (1992). *Gezondheidsvoorlichting*. Muiderberg: Couthino.
- Leeuw, F.L. (1995). Voorlichtingsbeleid van de rijksoverheid en 'accountability'. Recente ontwikkelingen en nieuwe uitdagingen. *Massacommunicatie*, 23, 84-95.
- Lull, J. (1990). *Inside family viewing: Ethnographic research on television's audiences*. London: Routledge.
- Molder, H.F.M. te (1995). *Discourse of dilemmas; An analysis of government communicators' talk* (in druk). Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen/Vakgroep Voorlichtingskunde.
- Nelissen, P. (1991). *Het omgaan met kennis en de vraag naar voorlichting. Een communicatiewetenschappelijk perspectief voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: ITS.
- Nelissen, P. (1995). Voorlichting in een communicatiewetenschappelijk kader. In B. van Gent & J. Katus (red.), *Voorlichting, theorieën, werkwijzen en terreinen* (vierde druk) (pp. 56-66). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- O'Keefe, D.J. (1990). *Persuasion*. Newbury Park: Sage.
- Pieters, R. & Raay, F. van (1992). *Reclamewerking*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Wester, F. (1987). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho.
- Woerkum, C.M.J. van (1987). *Massamediale voorlichting*. Meppel: Boom.
- Woerkum, C.M.J. van (1990). Het instrumentele nut van voorlichting in beleidsprocessen. *Massacommunicatie*, 18, 263-278.
- Woerkum, G.M.J. van (1994). Gespreksanalyse en de programmering van voorlichting. *Sociale Interventie*, 3(3), 95-101.
- Wortel, E. (1994). *Prevention of home-related injuries of pre-school children: Behavioural research on safety education for parents*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.

D.B. Baarda, M.P.M. de Goede & J. Teunissen (1995)

Basisboek kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek

Leiden: Stenfort Kroese. Prijs f 49,75,
ISBN 90 207 2485 1

Volgens de inleider van het *Basisboek kwalitatief onderzoek* hebben beoefenaars van kwalitatief onderzoek een sterke behoefte aan legitimatie. Voorts zou het de reputatie van kwalitatief onderzoek ten goede komen, wanneer er meer onderzoekers op deze 'markt' een speciale opleiding zouden genieten. Om deze redenen voorziet het boek volgens de inleider in een behoefte. Inderdaad bestaat er behoefte aan algemene inleidende beschouwingen over methoden en technieken van kwalitatief onderzoek. Niettemin zweeft mij na bestudering van het *Basisboek kwalitatief onderzoek* de vraag voor of dit praktisch georiënteerde leerboek de behoefte aan kwalitatieve onderzoeksliteratuur bevredigt.

Het *Basisboek kwalitatief onderzoek* is een leerboek. Als zodanig is het qua vormgeving en informatiepresentatie een didactisch hoogstandje. De overzichtsschema's en doelstellingen aan het begin van elk hoofdstuk, de trefwoorden in de kantlijn, het groot aantal samenvattingen en de toetsvragen

waarmee elk hoofdstuk afsluit, maken de structuur overzichtelijk en de informatie zeer toegankelijk. De verklarende woordenlijst is erg handig evenals het register. Kortom, een boek waar vanuit didactisch oogpunt helemaal niets op valt aan te merken. Het is echter om inhoudelijke redenen dat lezing van het *Basisboek kwalitatief onderzoek* voor mij een teleurstellende ervaring was. Hieronder licht ik dat met een aantal kritische kanttekening toe.

Mijn grootste bezwaar tegen het *Basisboek kwalitatief onderzoek* richt zich op het ontbreken van cruciale argumentatie. De auteurs verschaffen mijns inziens onvoldoende helderheid over de fundamentele kwestie wanneer en waarom men een kwalitatieve benadering van een onderzoeksprobleem moet verkiezen boven een kwantitatieve. In dit boek wordt niet duidelijk gemaakt wat de waarde is van kwalitatief onderzoek. De cirkelredenering 'Een voor de hand liggende reden voor een kwalitatieve benadering is dus: omdat je onderzoeksprobleem veel kwalitatieve vragen omvat en er dus ook kwalitatieve gegevens verzameld moeten worden' (p. 17) illustreert dit en is in mijn ogen exemplarisch voor het boek.

Het aantal kwalitatieve dataverweringsmethoden dat in het *Basisboek kwalitatief onderzoek* wordt besproken is zeer beperkt. Uit het brede scala bespreken de auteurs participerende observatie, groepsdiscussies en individuele gesprekken. Andere discussie- of

interviewtechnieken, zoals de mini-groepsdiscussies (3 à 4 respondenten), de herhaalde groepsdiscussie (verschillende varianten) en de extended groepsdiscussie worden buiten beschouwing gelaten.

Bij de wel door hen besproken technieken verzuimen Baarda c.s. te beschrijven voor welke vraagstelling die zich met name lenen. Waar de keuze voor onderzoeksstrategieën ter sprake komt, wordt volstaan met de opmerking dat men 'op grond van methodische overwegingen' (p. 70) kan kiezen voor een individueel interview of een groeps gesprek. Welke methodische overwegingen blijft onbesproken. In de paragraaf *Criteria voor het kiezen van een groep of individuen* wordt onder meer ingegaan op gerichte versus niet-gerichte selectie, toevalssteekproeven en de samenstelling van de onderzoeksgroep, maar wordt geen poging ondernomen de keuze voor een groep of individuen toe te lichten. Ook na lezing van deze paragraaf was mij nog volstrekt onduidelijk wanneer ik een groeps gesprek zou moeten verkiezen boven individuele interviews. Een en ander leidt ertoe dat ik weet aan welke criteria de samenstelling van een onderzoeksgroep moet voldoen, zonder te weten *waarom* ik heb gekozen voor een groep. Enkele pagina's later, in een andere paragraaf, volgt een relevante overweging: '(...) een groepsinterview is goedkoper dan een serie individuele interviews' (p. 83). Helaas wordt niet gerept over de toegevoegde waarde van groepsdiscussies bij verkennend onderzoek of over het synergetisch effect dat tijdens een

groepsdiscussie ontstaat.

Een vergelijkbare onduidelijkheid heerst na lezing van hoofdstuk negen over analysemethoden. Mij blijft onduidelijk wanneer ik een netwerkanalyse moet verkiezen boven een prototype-analyse (p. 193-194).

Het *Basisboek kwalitatief onderzoek* bevat een aantal misverstanden. Zo stellen de auteurs dat bij kwalitatief onderzoek het opzetten van een onderzoekssituatie nauwelijks kosten vergt en/of vragenlijsten hoeven te worden ontwikkeld (p. 37-38). Hier wordt over het hoofd gezien dat in veel kwalitatief onderzoek gebruik wordt gemaakt van nauwkeurig ontwikkelde en gestructureerde gesprekspuntenlijsten. Zo'n gedetailleerde gespreksgids heeft grote invloed op het verloop van de gesprekken en de waarde van de resultaten.

Een grote misvatting betreft de nadelen die de auteurs schetsen van het 'focused' interview: 'De beperkte toepasbaarheid en de grote mate van training die vereist is voor de interviewer zijn als nadelen aan te merken' (p. 135). Allereerst wordt hier voorbijgegaan aan het feit dat een bepaalde vraagstelling het focused groepsinterview kan vereisen. Voorts wordt niet aangegeven waarom de toepasbaarheid van deze techniek beperkt is (wat m.i. niet het geval is). Ten slotte rijst bij mij de vraag voor wie het als nadeel geldt dat men expertise moet bezitten om een onderzoekstechniek toe te kunnen passen. Voor hen die de techniek niet beheersen?

Een andere misvatting betreft het la-

ten meekijken van derden tijdens een interview (p. 143). Volgens de auteurs moet dat zo veel mogelijk worden vermeden. Mijn ervaring heeft mij echter geleerd dat respondenten het zelf zelden een probleem vinden wanneer er een notulist bij het gesprek aanwezig is, er een video-opname wordt gemaakt en er collega's meekijken in een andere ruimte. Ook over respondentenbederf (p. 201-202) bestaan er bij de auteurs misvattingen. Zij gaan uit van pro deo respondenten; wanneer respondenten een gepaste incentive (beloning) in het vooruitzicht wordt gesteld, is er van respondentenbederf beduidend minder sprake.

Misvattingen over kwalitatief onderzoek leiden tot slechte adviezen! Mij lijkt gevaar te schuilen in mededelingen als: 'Maar het is geen uitzondering dat je probleemstelling pas definitief wordt geformuleerd in een gevorderd onderzoeksstadium' en '(...) je probleemstelling is een voorlopige' (p. 43). Los van het feit dat in kwalitatief onderzoek vaak wordt gewerkt met een vooraf vastgestelde concrete probleemstelling (Wat vindt men van een reclame? Hoe leesbaar is een brochure?), leidt een dergelijke opstelling tot onverschilligheid ten aanzien van de probleemstelling van een onderzoek.

De adviezen die worden gegeven op pagina 143 en 179 zijn beter af te raden. Zo is het raadzaam een cassette-recorder voor het vertrek naar een interview te testen en niet direct voorafgaand aan het gesprek (dit i.v.m. lege batterijen). Het door de auteurs aan-

bevolen bijhouden van een logboek lijkt mij tijdverslindend; tijd die zinniger kan worden besteed.

Jammer genoeg ontbreekt in dit leerboek ook een aantal sleutelbegrippen als 'moderator' en 'selfappointed leader', jargon dat gemeengoed is. Deze lacune wordt niet gecompenseerd door fraaie trouvailles als 'het cyclisch iteratieve proces van kwalitatief onderzoek' (p. 23), 'unobtruisme' (p. 92) en 'rol-ingrediënten' (p. 108). Voorts komt terminologie als 'attenderende begrippen' en 'zoeklicht-hypothese' mij gezocht, weinig functioneel en enigszins bombastisch voor.

Naast misvattingen is in het *Basisboek kwalitatief onderzoek* een groot aantal trivialiteiten te vinden.

Vanzelfsprekendheden als: '(...) het is vaak zinvol verslagen van min of meer vergelijkbare onderzoeken te bekijken' (p. 50) en 'Het is raadzaam het tijdsverloop tussen observatie en uitwerking zo klein mogelijk te houden: dan gaat er de minste informatie verloren (...)' (p. 124) lijken mij overbodig.

Ronduit boekvulling vind ik: 'Verder stellen de meeste mensen het op prijs, als ze een afspraak met je hebben gemaakt, dat je er bent op het afgesproken tijdstip. Zorg er dan ook voor dat je op tijd bent' (p. 143). Juist in tijden dat het informatie-aanbod explosief groeit, is het van belang overtollige of redundante informatie achterwege te laten. Dergelijke trivialiteiten doen mij bovendien vermoeden dat de auteurs van *Basisboek kwalitatief onderzoek* het niveau van hun lezers schromelijk onderschatten, een idee dat

wordt versterkt door de wijze waarop ik als lezer wordt aangesproken. Zelf ervoer ik het als onplezierig om te moeten lezen over Poortwachters: *'Je begrijpt waar dit beeld vandaan komt: poortwachters staan immers bij de poort (van het veld) en ze controleren de toegang'* (p. 113-114). Dit lijkt mij niet bedoeld voor HBO of universiteit.

Het *Basisboek kwalitatief onderzoek* roept hier en daar raadsels op. Zo ligt het aantal open interviews in een kwalitatief onderzoek volgens de auteurs meestal tussen de 20 en de 50 (p. 38), maar stellen zij eveneens dat 15 tot 25 interviews veelal voldoende zijn om de informatie te verzadigen (p. 83). Hier laten de auteurs de kans liggen om een en ander te verduidelijken. Evenmin wordt de keuze van de juiste tekstfragmenten ten behoeve van de rapportage over kwalitatief onderzoek afdoende besproken (p. 213). Hier zou meer aandacht aan moeten worden besteed.

Andere prangende kwesties waarover de auteurs zich helaas niet uitlaten zijn de voor- en nadelen van single- en duo-interviews, (mini-)groepsdiscussies, de effecten van interviews met bekenden van elkaar, de optimale duur van een interview, het effect van de aanwezigheid van derden en/of een camera, hoe een selfappointend leader te bespelen, het onderscheid tussen telefonische en face-to-face interviews. Naast de teleurstelling over deze gemiste kansen raakte ik verwonderd over de aandacht voor onderwerpen die ik niet in een boek over kwalitatief onderzoek verwacht. Zo ruimen de

auteurs relatief veel plaats in voor steekproeftrekking. Steekproeftheorie is ontwikkeld om te generaliseren over populaties. Zoals de auteurs zelf aangeven (p. 83), streeft kwalitatief onderzoek helemaal niet naar statistische generalisatie van resultaten naar populaties waaruit de steekproef is getrokken. Bij kwalitatief onderzoek spreken we meestal over inhoudelijke generalisatie en niet over statistische, aldus de auteurs (p. 100). Dit roept bij mij de vraag op waarom er zoveel aandacht wordt besteed aan steekproeftheorie. Daarnaast is een groot gedeelte van hoofdstuk 10 over rapportage niet typisch voor kwalitatief onderzoek; deze informatie zou in een boek over kwantitatief onderzoek niet misstaan.

Met het bovenstaande heb ik getracht de verduidelijken waarom het *Basisboek kwalitatief onderzoek* in inhoudelijk opzicht te wensen overlaat. Gelukkig was 1995 een relatief vruchtbaar jaar voor literatuur over kwalitatief onderzoek. Daarom wil ik afsluiten met een verwijzing naar het sober uitgegeven *Kwalitatief marktonderzoek in Nederland. Een overzicht van methoden en technieken uit de onderzoekspraktijk*. Dit boekje biedt een zakelijke inventarisatie van alle methoden en technieken die door de diverse marktonderzoekbureaus worden gehanteerd. Bovendien gaan de auteurs telkens, zij het summier, in op de voor- en nadelen van bepaalde technieken. Ik merkte reeds op dat in deze tijden van informatie-overbelasting redundante of overtollige informatie zo veel mogelijk dient te worden vermeden.

Vermoedelijk putten studenten kwalitatief onderzoek daarom uit het beperkt aantal pagina's van dit boekje meer inspiratie dan uit het *Basisboek kwalitatief onderzoek*.

Dr. Joris van de Leur, onderzoeker op de afdelingen Kwalitatief en Communicatie van het marktonderzoeksbureau Inter/View Nederland BV

LITERATUUR

Tilburg, M.A.L. van, & Tuitert, A.B.A. (1995). *Kwalitatief marktonderzoek in Nederland. Een overzicht van methoden en technieken uit de onderzoekspraktijk*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant. [Reeks Economische Psychologie: Methoden en Technieken.]

Ingezonden publikaties

(uitgebreide bespreking naar mogelijkheid)

Onder redactie van Coen van der Linden

A.A. Berger (1995)

Essentials of mass communication theory.

Thousand Oaks/London: Sage. 208 pagina's. Prijs £ 12,95, ISBN 0 8039 7357 8 (pbk.)

Masscommunicatie. Een inleiding, maar dan anders. Berger bespreekt in uiterst begrijpelijke taal de belangrijkste theorieën en opvattingen over communicatie en massacommunicatie. Hoewel hij veel aandacht besteedt aan traditionele opvattingen zoals die van Gerbner, Osgood en Schramm, en Lasswell c.s. beperkt hij zich in zijn verdere uitwerkingen van aandachtsgebieden niet tot de 'traditionele' (sociaal-wetenschappelijke) grenzen van het vakgebied. Korte uitstapjes naar semiotiek en tekstwetenschap worden niet geschuwd. De opzet van het boek doet enigszins denken aan *Theories of mass communication* van DeFleur en Ball-Rokeach, met dien verstande dat dit boek beter toegankelijk zal zijn voor de (Europese) student.

D. Biltereyst (1995)

Hollywood in het avondland. Over de afhankelijkheid en de impact van

Amerikaanse televisie in Europa.

Brussel: VUB-press. 246 pagina's. Prijs f 39,50, ISBN 90 5487 092 3

In *Hollywood in het avondland* geeft Biltereyst een analyse van de afhankelijkheid en de impact van Amerikaanse televisie in Europa, met de nadruk op Vlaanderen en Nederland. Betekenis en impact van de transatlantische mediadominantie wordt beschreven en geanalyseerd, een en ander gelardeerd met uitgebreid cijfermateriaal. En passant wordt bestaand onderzoek aan een kritische beschouwing onderworpen. De gegevens worden geïnterpreteerd in het kader van cultuurtheoretische en -politieke discussies over cultuurimperialisme en 'media-transnationalisering'. Toch is het geen boek dat zich zonder meer schaarft onder de 'cultuurpessimistische' literatuur. Biltereyst vraagt terecht aandacht voor de creatieve veerkracht van de individuele kijker en de Vlaamse en Nederlandse cultuur ten opzichte van het Anglo-Amerikaanse televisiebombardement. De auteur is erin geslaagd een uiterst leesbaar boek te produceren dat voor een ieder die zich met inter- en transnationale communicatie bezighoudt een aanrader is. Zeker ook geschikt voor studenten.

News on a knife-edge. Gemini journalism and a global agenda.
London: John Libbey. 216 pagina's.
Prijis £ 16,00, ISBN 0 86196 486 1

News on a knife-edge beschrijft de handel en wandel van het in 1967 in Londen opgerichte persagentschap Gemini News Service dat zich tot doel heeft gesteld een bijdrage te leveren aan het verbeteren van de nieuwsstromen van zuid naar noord en als zodanig te vergelijken is met Inter Press Service. GNS onderscheidt zich echter van het 'christen-democratische' met name op Latijns-Amerika georiënteerde IPS en richt zich vooral op de Engelstalige nieuwe democratieën. In haar bijna dertigjarige bestaan is GNS meermalen langs de afgrond gegaan en het heeft enkele malen weinig gescheeld of het persagentschap zou evenals het teloor gegane Forum World Features heden ten dage niet meer bestaan. Het boek is een hommage aan de journalisten die zich in de drie decennia ingezet hebben voor een evenwichtiger nieuwsstroom tussen zuid en noord; getuige ook de vele opgenomen door het nieuwsagentschap geproduceerde illustraties en artikelen.

T. Congdon, A. Graham, D. Green & B. Robinson (1995)

The cross media revolution. Ownership and control.
London: John Libbey. 72 pagina's. Prijis

The cross media revolution is door de auteurs opgesteld als bijdrage aan het publieke debat dat momenteel in het Verenigd Koninkrijk (en niet alleen daar) gevoerd wordt over de toekomst van televisie en radio in het digitale tijdperk. Stapsgewijs beantwoorden de diverse auteurs op persoonlijke titel verschillende vragen met betrekking tot de toekomst van het media-bestel aan de andere kant van de Noordzee. Vragen als 'Welke invloed zal de digitalisering hebben op het televisie- en radio-aanbod?', 'Zullen pers en omroep nog meer samengevoegd (gaan) worden?' en 'Hoe zal toegang tot de elektronische snelweg geregeld gaan worden?' worden voorzien van voorspellende antwoorden. Bedoeld als discussiepaper.

G. Cox (1995)

Pioneering television news.
London: John Libbey. 236 pagina's.
Prijis £ 18,00, ISBN 0 86196 484 5

Geoffrey Cox is in de jaren vijftig en zestig meer dan tien jaar als redacteur betrokken geweest bij Independent Television News. Deze beginjaren van het volwassen televisienieuws werden gekenmerkt door de het zogenaamde 'new journalism', waardoor televisienieuws meer werd dan radio-nieuws met bewegende plaatjes. In dit boek gaat de auteur terug naar de begintijd van het televisiejournaal en hij beschrijft de overgang van radio- naar

televisieverslaggeving met smaak, illustratief en met kennis van zaken. Cox wijst onder meer op het 'verwaarlozen' van de invloed van filmjournaals en -documentaire op de vormgeving van televisienieuwsrubrieken, een leemte in de mediageschiedschrijving die hij poogt te vullen.

P. Dahlgren (1995)

Television and the public sphere. Citizenship, democracy and the media.

London/Thousand Oaks: Sage. 176 pagina's. Prijs £ 12,95, ISBN 0 8037 8923 7 (pbk.)

In dit boek gaat Dahlgren in op zowel de onderliggende concepten met betrekking tot de 'burgelijke samenleving' als de 'publieke sfeer' en koppelt dit aan een analyse van televisiejournalistiek in de westerse wereld.

Televisiejournalistiek heeft zowel een informerende als een entertainende kant. Op basis een kritische analyse van het verschijnsel populaire televisiejournalistiek en de wijze waarop ontvangers daarmee omgaan stelt Dahlgren vast dat er een zekere grens is aan de mogelijkheden voor de ontvanger om zich nog een eigen mening te vormen. Voer voor mediasociologen en -filosofen en een ieder die geïnteresseerd is in kritische theorie en post-modernisme.

K. Edens & K. Geerts (1995)

Geachte lezer.

Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum. 183 pagina's. Prijs f 45,00, ISBN 90 313 1929 5

De brief als communicatiemedium staat centraal in dit boek. Ondanks allerlei nieuwerwetse uitingsvormen is de brief nog immer een onmisbaar middel voor allerlei zakelijke communicatie. In *Geachte lezer* reiken de auteurs de lezer hulpmiddelen aan en ze bespreken vaardigheden die het schrijven van doel- en lezergerichte brieven ten goede kunnen komen. Gelardeerd met oefenopdrachten worden schrijfadviezen en voorbeelden van zakelijke brieven gegeven. Ingegaan wordt op structuur, stijl, vormgeving en presentatie van verschillende brieven, zoals sollicitatie-, verkoop- en klachtenbrief.

B. van Gent & J. Katus (red.) (1995)

Voorlichting. Theorieën, werkwijzen en terreinen.

Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum. 272 pagina's. Prijs f 59,75, ISBN 90 313 1713 6

Vierde, geheel herziene uitgave van het alom gewaardeerde en op vele opleidingen voorgeschreven basisboek over voorlichting. Het boek geeft een overzicht van de belangrijkste theorieën, werkwijzen en toepassingen van voorlichting. Bij de opzet van het boek hebben de redacteurs gelet op

de koppeling tussen de theorie en de praktijk van het voorlichtingswerk. De teksten zijn zeer toegankelijk. Aandacht wordt onder meer besteed aan de voorlichtingskundige, communicatiewetenschappelijke en sociaal-psychologische benaderingen van voorlichting, voorlichtingsbeleid en -onderzoek, gezondheids-, milieu-, migranten- en overheidsvoorlichting. Enkele auteurs, naast de redacteuren: Vic Damoiseaux, Jan van Dijk, Frans Leeuw, Paul Nelissen en Cees van Woerkum.

A. Graham-Yooll (1995)

Committed observer. Memoirs of a journalist.

London: John Libbey. 403 pagina's.
Prijs £ 17,50, ISBN 0 86196 462 4

Verhalend boek waarin Adrew Graham-Yooll in een opeenvolging van anekdotes, verslagen en andere bespiegelingen de lezer duidelijk maakt dat er niet zoiets bestaat als een niet-betrokken journalist. Althans, een goede journalist kan de afstand tussen zichzelf en het journalistieke vak niet altijd bewaren. Graham-Yooll maakt de lezer duidelijk dat hij als reporter bij *The Buenos Aires Herald* ten tijde van het militaire bewind in Argentinië, als oorlogsverslaggever bij de Falkland-crisis en sinds 1994 als hoofdredacteur van eerder genoemde krant immer betrokken is bij hetgeen hij verslaat. Prettig te lezen serieus bedoeld 'jongensboek'.

B. Groombridge & J. Hay (Eds.) (1995)

The price of choice. Public service broadcasting in a competitive European market place.

London: John Libbey. 154 pagina's.
Prijs £ 16,00, ISBN 0 86196 477 2

Verslag ('proceedings') van de tweede internationale 'Voice of the Listener and Viewer'-conferentie over de toekomst van publieke omroep - Londen juni 1994 - met bijdragen van Oost- en West-Europeanen en Amerikanen. Teneur van de conferentiebezoekers is dat de opkomst van de commerciële omroep (in Europa) en de zich van het omroepbeleid terugtrekkende Europese en nationale overheden een bedreiging vormen voor de publieke omroep, het culturele erfgoed en de democratie. Waar is dat eerder gehoord?

J. ter Haar, J. Louwes & A. Niewijk (1995)

Kijkers naar knoop. Waardering, beeldvorming, gebruik.

Utrecht: Stichting Educatieve Omroep Teleac/Stichting TV-Gazet. 82 pagina's.
Prijs f 10,00, Geen ISBN

A. Niewijk (1995)

Evaluatie-onderzoek gebruikers 'Knoop in je zakdoek'.

Utrecht: Stichting Educatieve Omroep Teleac/Stichting TV-Gazet. 26 pagina's.
Prijs f 10,00, Geen ISBN

Knoop in je zakdoek is een televisieprogramma met en voor mensen met een verstandelijke handicap dat bijna wekelijks op zondagmiddag door Teleac wordt uitgezonden. Teleac zou Teleac niet zijn wanneer een dergelijk programma - ondanks (of juist dankzij?) een duidelijk verstrooiend karakter - geen educatief doel zou dienen. Twee onderzoeken die in opdracht van Teleac door TV-Gazet zijn uitgevoerd, maken duidelijk dat de kijkers met een verstandelijke handicap er wat van opsteken en dat het publiek een positief beeld krijgt van mensen met een verstandelijke handicap. De rapporten geven inzicht in gebruik, waardering en beeldvorming bij de doelgroep en het overige publiek. De rapporten zijn te bestellen bij de Stichting TV-Gazet (030-2363767).

M. Houtsma & J. Schot (1995)

Telematica strategisch ingezet.
Amsterdam: Otto Cramwinckel
Uitgever. 147 pagina's. Prijs f 69,50.
ISBN 90 7189 490 8 (geb.)

Goed verzorgde, gebonden uitgave voor managers, beleidsvormers en anderen die geïnteresseerd zijn in de toekomst met telematica. Verschillende aspecten van de verdere computerisering van de samenleving en organisaties worden besproken, zoals economische, technische en kennisimplicaties. Op basis van een studie naar honderd telematicaprojecten worden succesfactoren en obsta-

kels geïventariseerd, waarna aanbevelingen voor beleid en een toekomstschets het boek completeren. In zijn inleiding laat minister Wijers - als een Nederlandse kloon van de Amerikaanse vice-president Gore - niets onduidelijk: 'Zaken doen in onze tijd, is zaken doen met telematica'. Toch maar eens verder lezen.

F.E. Jandt (1995)

Intercultural communication. An introduction.
Thousand Oaks/London: Sage. 433
pagina's. Prijs £ 22,95, ISBN
0 8039 7066 8 (pbk.)

Leerboek, in eerste instantie bedoeld voor academische studenten. Aan de hand van uitleg over de belangrijkste theoretische concepten op gebieden als 'communicatie en cultuur', 'multiculturaliteit', 'interculturele communicatie', 'de invloed van cultuur op perceptie' en 'de representatie van minderheden' krijgt de student een basis aangeleerd om hedendaagse ontwikkelingen nader te kunnen duiden. De inhoudelijke samenstelling en opmaak van het boek dragen bij aan de leesbaarheid, terwijl een (apart te verkrijgen) werkboek de omgang met aangehaalde concepten, theorieën en praktische voorbeelden vergemakkelijkt. Erg Amerikaans.

M. de Moragas Spà & C.
Garitaonandía (Eds.) (1995)

Decentralization in the Global Era. Television in the regions, nationalities and small countries of the European Union.

London: John Libbey. 234 pagina's.
Prijis £ 18,00, ISBN 0 86196 475 6

Goed verzorgde uitgave met twaalf case-studies over het beleid dat ten aanzien van regionale televisie (en verwante vormen) door de verschillende nationale regeringen van de lidstaten van de Europese Gemeenschap wordt gevoerd. De opstellen zijn geschreven vóór de toetreding van Finland, Zweden en Oostenrijk, zodat deze landen in het overzicht ontbreken. Het essay over Nederland is geschreven door Nick Jankowski. Enkele andere auteurs: Mike Cormack (Groot-Brittannië), Ellen Hazelkorn (Ierland), Hans Kleinsteuber (Duitsland) en Bernat López (Spanje).

R. Oostdam & B. Hendrikse (red.)
(1995)

Datagids voor professionele film, video en AV '95-'96.
Nijmegen: Brinkman Data. 370 pagina's. Prijis f 125,00, Geen ISBN

Gids met data, in de vorm van enige kerncijfers over de diverse branches en opstellen over mediapolitiek en de opkomst van nieuwe media. Maar bovenal een soort *Gouden Gids* van en

voor producenten, cliënten en leveranciers van goederen en diensten met betrekking tot video, film, dia, licht, tapes enzovoort. Zowel hardware- als faciliteitenleveranciers worden uitvoerig ten tonele gevoerd. Handig wanneer het te pas komt.

W.F. van Raaij (1995)

Geïntegreerde communicatie. Een ontvangersppectief.
Utrecht: Lemma. 46 pagina's. Prijis f 17,50, ISBN 90 5189 541 0

Inaugurele rede uitgesproken op 7 september 1995 bij aanvaarding van de leerstoel Marketing Management aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het is reeds de derde inaugurele rede die Van Raaij heeft gehouden aan de Erasmus Universiteit. De eerste rede sprak hij (in 1980) uit bij aanvaarding van de leerstoel Economische Psychologie, de tweede rede werd in 1989 gevoerd naar aanleiding van de inrichting van de bijzondere leerstoel Reclamewetenschap. Uit de labelling van de leeropdrachten is af te leiden dat het wetenschapsgebied waar Van Raaij als hoogleraar, onderzoeker en docent verantwoordelijk voor is, de afgelopen drie decennia steeds specifiekier is geworden. De wetenschappelijke emancipatie van commerciële communicatie lijkt daar parallel aan te lopen. Geïntegreerde communicatie, zo laat Van Raaij ons weten, is 'communicatie vanuit één missie, propositie, of concept om een consistent en eendui-

dig beeld over te brengen van een merk, een organisatie of een idee, waarbij instrumenten en media elkaar synergetisch ondersteunen en versterken, hierbij interactief inspelend op de opvattingen, wensen en gedragingen van de doelgroep' (p. 14). In wezen komt een dergelijke benadering bij marketingcommunicatie erop neer dat de zender (producent) zich een beter beeld vormt van de ontvanger (doelgroep, cliënt) voordat hij deze aanspreekt, benadert of van zijn gelijk probeert te overtuigen. Het betoog van Van Raaij staat in het teken van de ontvanger van de informatie. 'Het gaat minder om wat reclame met mensen doet dan wat consumenten met marketingcommunicatie doen' (p. 28). Een benadering die minstens al zo oud is als Klappers boeken *The effects of mass media/communication* (1949/1960). Hoewel wellicht de ondertitel van Van Raaijs publikatie doet vermoeden dat het hier gaat om een ontvangergecentreerde benadering, mag na lezing van de tekst geconcludeerd worden dat van een dergelijke benadering nauwelijks sprake is. Referentie naar publikaties van Festinger, Dervin, Rosengren of Renckstorf blijft dan ook achterwege. Geïntegreerde communicatie in de context waarbinnen Van Raaij het beschrijft is in eerste instantie 'commercieel, waarbij inzet van onderzoek en middelen tot doel heeft het verkrijgen van goodwill bij doelgroepen en publieken en het binden van klanten aan de organisatie of het merk' (p. 14). Het is jammer dat Van Raaij bij de

opstelling van zijn rede *Geïntegreerde communicatie. Een ontvangersperspectief* de communicatiewetenschappelijke literatuur niet heeft geïntegreerd.

H. van Schravendijk (1995)

Produktgeruchten. Larietoeke en achterklap bij de consument.

Z.pl.: F&G Publishing, 94 pagina's.

Prijs: onbekend, ISBN 90 75432 03 8

Het compacte boekje gaat op een speelse wijze in op de hardnekkige en moeilijk uitroebbare halve (on)waarheden van de twintigste eeuw: produktgeruchten. Aan de hand van een vertelling over het wel en wee van het gezin 'Mark, Connie en de baby' bespreekt en becommentarieert de auteur het ontstaan en de herkomst van en het omgaan met produktgeruchten. Wie nog niet de verhalen kent over beton in eiken meubelen uit Oisterwijk, de geheime relatie tussen *Marlboro* en de Klu Klux Klan, tot impotentie leidend ondergoed en de 'onder alle omstandigheden-garantie' van *Rolls Royce*, leze dit boekje. 'Hoewel het misschien niet zo lijkt is dit boekje heel serieus bedoeld', laat de auteur ons in een begeleidend schrijven weten. Dit kan zo zijn, maar de vorm waarin Van Schravendijk zijn betoog heeft gegoten laat weinig ruimte voor noodzakelijke uitwerking en theoretische diepgang. De vraag waaruit (produkt)geruchten voortkomen wordt dan ook maar ten dele beantwoord. Ook de staalkaart die de producent of marketeer wordt voor-

gehouden om correctief op te treden bij infame roddels over een produkt behoeft nog enige uitwerking. Een pluspunt is het om te kunnen constateren dat schrijven (en dus lezen) over communicatie niet saai hoeft te zijn. Het gerucht gaat dat het lezen van dit kleine boekwerk de fantasie van de lezer activeert.

Clint C. Wilson & Félix Gutiérrez
(1995)

Race, multiculturalism, and the media. From mass to class communication.

Thousand Oaks/London: Sage. 274 pagina's. Prijs £ 15,50, ISBN 0 8039 4629 5 (pbk.)

Uitvoerige reader over de participatie en representatie van minderheden in media in de Verenigde Staten. Na een algemene (sociologische) inleiding op verschijnselen als racisme en multiculturaliteit en een communicatiewe-

tenschappelijke introductie op de werking en structuur van Amerikaanse media, volgen analyses van participatie en representatie van minderheden in achtereenvolgens film, televisie (en radio), reclame, public relations en pers. Met name de historische schets die wordt gepresenteerd geeft een goed inzicht en overzicht van de wijze waarop media omgaan met Latino's, Afro-, Native- en Aziatische Amerikanen. De auteurs laten het niet alleen bij een beschrijving van de problematiek, maar houden in twee hoofdstukken aan het eind van het boek een pleidooi voor een andere wijze van omgang met minderheden in de media. Omdat, 'in the past decade much has changed, yet much still remains the same'. Mogelijkheden voor een daadwerkelijke verandering zijn er met de introductie van nieuwe technologieën te over. De verdere segmentering bij omroep en pers en nieuwe marketingstrategieën bewijzen dat.

Gegevens van de auteurs

dr. Harry Bouwman is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam.

dr. Folke Glastra is als universitair docent verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden, vakgroep Andragogiek, sectie Volwasseneneducatie en Voorlichting.

mw. drs. Yvonne Need is als junior onderzoeksmedewerkster werkzaam bij de vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

dr. Gerrit van der Rijt is als universitair docent werkzaam bij de vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

mw. dr. Petra Schedler is als universitair docent verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden, vakgroep Andragogiek, sectie Volwasseneneducatie en Voorlichting.

prof. dr. Jan Servaes is hoogleraar Communicatiewetenschap aan de Katholieke Universiteit Brussel.

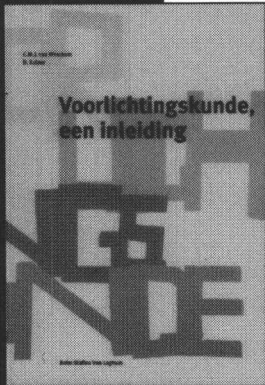
mw. drs. Jacqueline Snoek is afgestuurd in de Communicatiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en free-lance kinderprogrammamaakster.

mw. drs. Desirée Tordoïr was voorheen werkzaam als stafmedewerkster bij de afdeling Gezondheidsbevordering van de GGD in Rotterdam.

drs. Toon Voorham is als stafmedewerker werkzaam bij de afdeling Gezondheidsbevordering van de GGD in Rotterdam.

prof. dr. Tom van der Voort is hoogleraar Empirische Pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Leiden.

prof. dr. Cees van Woerkum is hoogleraar Voorlichtingskunde aan de Landbouwniversiteit Wageningen.

Voorlichting, een inleiding

C.M.J. van Woerkum
en D. Kuiper

Verkrijgbaar via
de boekhandel en
bij Bohn Stafleu
Van Loghum

Antw.nr. 10154
2400 VB

Alphen a/d Rijn
tel. 0172-466811
fax 0172-466770

In België:
Kluwer Editorial
Kouterveld 2
1831 Diegem
tel. 02-7191511
fax. 02-7191519

Communicatie is één van de pijlers van de huidige informatiemaatschappij. Voorlichting, een bijzondere vorm van communicatie waarbij vanuit bepaalde bedoelingen mensen aan het denken worden gezet, vormt een belangrijk onderdeel van vele professies.

Dit boek geeft een eerste verkenning van de voorlichtingskunde, waarbij de nadruk ligt op praktijkgerichte informatie. De auteurs, verbonden aan de Landbouw-universiteit Wageningen, presenteren het vak zo eenvoudig mogelijk. Slechts spaarzaam verwijzen zij naar de literatuur en de vele wetenschappelijke discussies die woeden. U vindt voorbeelden die de theorie verduidelijken. Een boek dat klaar is voor gebruik!

Ing., 196 pagina's, f 49,50 (incl. BTW en excl. verzendkosten). ISBN 90 313 1964 3

Bohn
Stafleu
Van Loghum

Nieuw!

Voorlichting

Theorieën, werkwijzen
en terreinen

Vierde herziene druk

B. van Gent en J. Katus

Verkrijgbaar via
de boekhandel en
bij Bohn Stafleu
Van Loghum
Antw.nr. 10154
2400 VB
Alphen a/d Rijn
tel. 0172-466811
fax 0172-466770

In België:
Kluwer Editorial
Kouturveld 2
1831 Diegem
tel. 02-7191511
fax. 02-7191519

‘Voorlichting’ is een standaardwerk dat een overzicht geeft van theorieën, werkwijzen en terreinen van voorlichting. Steeds wordt de verbinding gelegd tussen theorie en praktijk.

Naast de nieuwste ontwikkelingen en inzichten in het voorlichtingswerk zijn tien nieuwe bijdragen opgenomen.

Het eerste deel geeft theoretische beschouwingen over het vak. In deel twee worden de verschillende werkwijzen met betrekking tot het geven van voorlichting belicht. Het derde en laatste deel besteedt aandacht aan de belangrijkste terreinen van voorlichting.

Ing. 272 pagina's, f 59,75 (incl. BTW en excl. verzendkosten). ISBN 90 313 1713 6.

Bohn
Stafleu
Van Loghum

Abonnementenadministratie

Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, tel. (0172) 46 68 11, fax (0172) 49 47 14. **Voor België:** Kluwer Editorial, Kouterveld 2, 1831 Diegem, tel. (02) 7 19 15 11, fax (02) 7 19 15 19. **Nieuwe abonnementen:** Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Voor het resterende gedeelte van het jaar wordt een evenredig gedeelte van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Nieuwe abonnementen kunnen schriftelijk of telefonisch worden opgegeven.

Adreswijzigingen: Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd plakadresje toe te zenden aan de abonnementenadministratie. **Beëindiging abonnement:** Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. **Betaling:** Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortings/acceptgirokaart. Dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Abonnementsprijs

Voor particulieren f 120,- /Bfr. 2.880

Voor instellingen f 194,50

Voor studenten f 60,-

Deze prijzen zijn inclusief BTW.

Advertentie-exploitatie

Bohn Stafleu Van Loghum,

Postbus 246, 3990 GA Houten,

tel. (030) 639 57 12, fax (030) 635 08 89.

Richtlijnen voor auteurs

Kopij inzenden in machineschrift op A4-formaat (eenzijdig) met regelafstand 1,5 of 2 en brede marges (4 cm) rondom; artikelen in viervoud; recensies en andere kopij in tweevoud. Artikelen (alleen in Nederlands, Engels en Duits) dienen vergezeld te gaan van een samenvatting in het Engels (resp. Nederlands) en een notitie voor de rubriek 'gegevens van de auteurs'. Deze dienen evenals de eventuele afbeeldingen en tabellen op aparte vellen aangeleverd te worden. Geef in de tekst aan waar (ongeveer) de afbeeldingen en tabellen geplaatst moeten worden.

Noten doornummeren (alleen eindnoten!) en zoveel mogelijk beperken. Voor literatuurverwijzingen hanteert de redactie het APA-systeem.

Raadpleeg voor de vorm/opbouw van de tekst recente nummers van het tijdschrift. Nadere richtlijnen, alsmede inlichtingen over de wijze waarop de redactie en uitgever over ingezonden bijdragen beschikken, kunt u verkrijgen bij de redactiesecretaris. Kopij die niet volgens de richtlijnen wordt aangeleverd, kan worden geweigerd.

Copyright

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Lay-out: Bert Arts bNO

ISSN 0921-2620

